ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ गुणकारणे नृसिंहैकनाम सिंहो विराजते यन्नादतः पलायंते महाक
ल्मषकुंजराः १ विसर्गे संभवान् जीवान् स्वमर्यादासु संस्थितान् विसृष्टः पात्यखिलैर्रूपैरित्येवं पंच
मे स्थितं २ अध्यायैकोनविंशत्या षष्ठे पोषणमुच्यते श्रुतिलंघितमर्यादभक्तरक्षणलक्षणं ।
अजामिलो मनुष्येषु महापापो यथाऽवितः विश्वरूपादियानीचनयादेवेषु वासवः ॥४॥ अजामिल
स्य भक्तस्य विस्मृते निरूपितं संकेतभगवन्नामग्रहणेहानुषंगजो ॥५॥ वृत्रोपि भगवद्भक्तस्त्वेनो
पेंद्रसेवकः तद्योन स्वैश्वर्यं शत्रुनिर्जयमीवितः ॥६॥ तत्रादौ त्रिभिरध्यायैरजामिलकथोच्यते ॥ वि
श्वरूपकथाः षड्भिर्द्वितीयोध्यायेततः ॥७॥ इंद्रस्येव तद्दोषेनेरहृष्ठाख्यानेनततो ष्टभिः ॥ द्वाभ्यांच म
रुजोत्पत्तिः । निवृत्तिमार्गः कश्चित्तत्रादौ भगवता यथा क्रमयोगोपलब्धेन ब्रह्मणापदसंसृतिः
१ यद्वृत्तिलक्षणं श्रेयस्त्रैगुण्यविषयो मतः योसावलीनप्रकृतेर्गुणसर्गः पुनः पुनः ॥२॥

मरुदाख्यानमेवं प्रकरणक्रमः ८ तत्रादौ प्रथमे विस्तोर्हृतैः पातकिमोचने तत्पापख्यापनायोक्त ।
यामोर्धर्मादिलक्षणं ९ अथ षष्ठस्कंधे व्याख्यायते पूर्वोक्तानुवादपूर्वकं निरंतरोक्तनरकपरि ।
हारोपायं पृच्छति निवृत्तमार्गः ऋषिभिः आदौ द्वितीयस्कंधे वैश्वानरं याति इत्यादिना भगवता यथा
यथावत्तत्यत्नेन मार्गेण क्रमेण योगो विरंचिप्राप्तिः ततोपलब्धब्रह्मज्ञानेन सह ब्रह्मसंसृतिर्मोक्षो
भवति ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति वचनात् १
त्रैगुण्यं स्वर्गादिसुखं तदेव विषयः प्राप्यं यस्य न लीना प्रकृतिर्यस्य तस्य गुणसर्गः पुनः पुनः गर्भसर्गः
भोगार्थं देहारंभरूपो मार्गः स च कथितः त्रमी येटक्षिणेन पथाऽर्यमणः पितृलोकं व्रजेति इत्या

टीका ६ १

अनुवर्णिताः निरंतराख्यायाख्याताः चतुर्थस्याद्दौ यतः यस्मिन् ३ द्वीपादीन् भागतो लक्ष
णतो मानतश्च पुरामेरुत्समे संस्थाने ज्योतिषां विवराणां च दं संस्थाने विधयेथाः स्रजत्तथा
व्याख्यातमित्यर्थः ४ नानाउग्रयातनान्नायेषु तान् नरकान् यथा येनोपायेन नरयातनाच्छेत्
तन्मे अथ पुनर्व्याख्यातुमर्हसि ५ तत्र तावन्मनःप्रायश्चित्तं विना नरकाद् निर्गाराऽन्या
हनचेहदित्तिद्वाभ्याम् अनुतिपातिभिर्मनो वाक्कायैः कृतस्यांहसः नैरैव इहैवापचितिं प्रायश्चि

अधर्मलक्षणा नानानरकाश्चानुवर्णिताः मन्वंतरश्च व्याख्यात आद्यः स्वायंभुवो यतः प्रि
यव्रतोत्तानपदोर्वंशः तच्चरितानि च ३ द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनद्युद्यानवनस्पतीन् धरामंडल
संस्थानं भागलक्षणमानतः ज्योतिषां विवराणां च यथेदमसृजद्विभुः ४ अधुनेह महा
भाग यथैव नरकान्नरः नानोग्रयातनान्नेयात्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ न चे
दिहैवापचितिं यथांहसः कृतस्य कुर्यान्मनउक्तिपाणिभिः ध्रुवं स वै प्रेत्य नरकानुपैति
ये कीर्तिता मे भवतस्तिग्मयातनाः ६ तस्मात्पुरैवाश्विह पापनिष्कृतौ यतेत मृत्योरविप

तेन कुर्यात् चेत् तर्हि ध्रुवं प्रेत्य नरकान् ध्रुवं समुपैति ये मया भवतः कीर्तिताः तिग्मा दारु
णा यातना येषु तान् ६ यस्मादेवं तस्मात्पापस्य प्रायश्चित्ते न कदाचन मृत्योः पुरैव आश्विह विप
द्यता अम्रियमाणेनात्मना देहेन यत्नः अविपन्नविपत्तिरहितो यावत् नाम ना यते न मनसा
तेना व्याप्य च अन्यथा अनतीव चिरकालेन हि दोषाणां व्रतमहेतीति हेतुणोपायेनः तत्र च पापस्य महत्त्व
मल्पत्वं वा वेद्य तत्तदनुरूपं प्रायश्चित्तं यतेत ननु जारोगाणां निदानं विद्या वैद्यः तदनुरूपं वि

अत्र चोदयति द्वाभ्यां दृष्टेति राजदण्डादिश्रुतेन नरकपातादिना ताभ्यां यात्मनः पापमहितं जानन्नपि
भूयः प्रायश्चित्तं न करोति अथो अतः कारणात् द्वादशाब्दादिकं प्रायश्चित्तं तेन समूलस्य दोष
स्यानिवृत्तेर्निवृत्तौ वा पुनरप्यपापप्ररोहायोगादिति भावः ९ किंच क्वचित् कदाचिदभद्रात्पापा
न्निवर्तते क्वचित्तदेव पुनराचरति यथा कुञ्जरः स्नातोऽपि रजोभिरात्मानं मलिनीकरोति ता
यापापस्य पुनर्दुर्निवारत्वेन नरकपातस्यावश्यंभावित्वात् प्रायश्चित्तमपार्थमिति १० परिह

राजोवाच॥ दृष्टश्रुताभ्यां यत्पापं जानन्नप्यात्मनोऽहितं करोति भूयो विवशः प्रायश्चित्तमथो कथं ९ क्वचिन्निवर्ततेऽभद्रात्क्वचिच्चरति तत्पुनः प्रायश्चित्तमथोऽपार्थं मन्ये कुञ्जरशौचवत् १०॥ श्रीबादरायणिरुवाच॥ कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यन्तिक इष्यते अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चित्तं विमर्शनं ११ नाश्नतः पथ्यमेवान्नं व्याधयोऽभिभवन्ति हि
एवं नियमकृद्राजन् शनैः क्षेमाय कल्पते १२

रति कर्मणेति कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तेन कर्मणा पापस्य निर्हारो नाशः आत्यन्तिकः समूलो न हीष्य
तेऽविद्वानधिकारी यस्मिंस्तत्तस्य भावः तत्त्वं तस्मात् अतो विद्याया नाशाभावात् तद्देऽपि नास्मि
न्यायेन संस्कारेण पापान्तरस्य पुनः पुनः प्ररोहो भवत्येव किं तर्हि मुख्यं प्रायश्चित्तं तत्राह प्रा
यश्चित्तं तु विमर्शनं ज्ञानं ११ तत्र नित्यमश्नतः शनैर्लभते नान्यदिति सदृष्टान्तमाह नेति
पथ्यमेवान्नमश्नतः पुरुषान् यथा व्याधयो न बाधन्ते तथा नियमादिकर्ता क्षेमाय न तत्त्वज्ञा

द

पजदेवविशयतिद्वाभ्यां तपसा ऐकाग्र्येण मनस इन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इति स्मृतेः ब्रह्मचर्येणाष्टां
गेन तेङ्कं स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च एत
न्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमिति शमो मनसो नियमनं
दमो बाह्येन्द्रियाणां त्यागो दानं यमोऽहिंसादिः नियमो जपादिः १३ १४ अस्मातिङ्ःकारत्वात्तस्माप्युत्तमे
वान्यप्रायश्चित्तमाह केचिदिति नन्वेवं सन्नाम भक्तिप्रधाना विरलाः इति दर्शयति केवलया तपआदि
निरपेक्षया वासुदेवपरायणा इति नाधिकारिविशेषणमेतत् किं तन्येषामश्रद्धयानत्राप्रवृत्तेरणो

तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन नियमेन च १३ देहवाग्बुद्धि
जं धीरा धर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः क्षिपन्त्यघं महदपि वेणुगुल्ममिवानलः १४ केचित्केवल
या भक्त्या वासुदेवपरायणाः अघं धुन्वन्ति कार्त्स्न्येन नीहारमिव भास्करः १५ न तथा ह्यघवा
न्राजन्पूयेत तपआदिभिः यथा कृष्णार्पितप्राणस्तत्पूरुषनिषेवया १६ सध्रीचीनो ह्य
यं लोके पन्थाः क्षेमोऽकुतोभयः सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः १७ प्रायश्चित्ता
नि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखं न निष्पुनन्ति राजेन्द्र सुराकुम्भमिवापगाः १८

तेष्वेव पर्यवसानात् दृष्टं गदमात्रं १५ एतच्च ज्ञानमात्रात् दुर्निग्रहमित्याह न तथेति पूयेत शुद्ध्येत तत्पु
रुषनिषेवया कृष्णार्पिताः प्राणा येन १६ तत्र हेतुः सध्रीचीनः समीचीनः अयं पन्था भक्तिमार्गः य
तः क्षेमः क्षेमत्वे हेतुः न कुतश्चिन्नविघ्नादेर्भयं यस्मिन् तदेवाह सुशीलाः कृपालवः साधवो नि
ष्कामाः यत्र धर्मनिष्ठाः अतो न ज्ञानमार्गवदसहायता निमित्तं भयं नापि कर्ममार्गवन्मत्सरादि
युक्तेभ्यो भयमिति भावः १७ भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वमुक्तं कृच्छ्रादीनि तत्त्वनयोपधयतीत्याह प्राय

भक्तिः स्वल्पापि पुनात्येवेत्याह । तस्य गुणेषु रागमात्रमस्ति न तु ज्ञानं यस्य तन्मनः तावतैव चीर्णानि
ष्कृतं प्रायश्चित्तं यैः १९ इममर्थमितिहासेनोपपादयति अत्र चेति मे मत्तः २० कान्यकुब्जपुरे दा
स्याः पतिर्नाम्नाजामिलः २१ वंदीग्रहेणाक्षैश्च द्यूतेन कैतवैर्वंचनादिभिश्चौर्यैर्जीविकां वृत्तिं वि

सकृन्मनः कृष्णपदारविंदयोर्निवेशितं तद्गुणरागि यैरिह न ते यमं पाशभृतश्च तद्भटान् स्व
प्नेपि पश्यंति हि चीर्णनिष्कृताः १९ अत्र चोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं दूतानां विष्णु
यमयोः संवादस्तं निबोध मे २० कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्दासीपतिरजामिलः नाम्ना नष्ट
सदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः २१ बंद्यक्षैः कैतवैश्चौर्यैर्गर्हितां वृत्तिमास्थितः बिभ्रत्कुटुं
बमशुचिर्यातयामास देहिनः २२ एवं निवसतस्तस्य लालयानस्य तत्सुतान् कालोऽ
त्यगान्महान् राजन्नष्टाशीत्यायुषः समाः २३ तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषां तु योऽवमः बा
लो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दयितो भृशं २४ स बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि ।
निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशं २५ भुंजानः प्रपिबन् खादन् बालकं स्नेहयंत्रि
तः भोजयन् पाययन् मूढो न वेदागतमंतकं २६ स एवं वर्तमानोऽज्ञो मृत्युकाल उपस्थिते

भ्रत् पुत्रान् यातयामास पीडयामास २२ आयुषः संबंधी महान् कालोऽत्यगात् सकियानित्यपेक्षाया
माह अष्टाशीत्या संख्याया युक्ताः समाः संवत्सराः ३२ प्रवयसः वृद्धस्य २४ बद्धं हृदयं येन जरठो
वृद्धः २५ एतच्च तदुपलालनादि श्रीनारायणनामोपचारमाहात्म्येन तद्भक्तिरेवाभूदिति सि॥

वक्राणि तुंडानि मुखानि येषां ऊर्ध्वानि रोमाणि येषां तान् २८ प्लावितेन प्लुततां नीतेन २९ हरि
कीर्तने निशम्याकर्ण्य अयं तत्त्वं गृहीतं नाम ३० पुरःसराः अग्रगाः ३२ कस्य वा यूयं निषेधथ ३३ वयं
पुण्यात्र ज्ञानीम इति न कोपः कार्यः यतो लौकिका इति तत्त्वमेव यमित्याहुः सर्वे इति सार्धेन द्वा
भ्यां लसंत्यः पुष्करमालाः संति येषां ३४ नूत्नं नवं वयो येषां निषंगास्तूणिः धनुर्निषंगादि

सपाशहस्तांस्त्रीन्दृष्ट्वा पुरुषानतिदारुणान् वक्रतुंडानूर्ध्वरोम्ण आत्मानं नेतुमागतान्
२८ दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्रं नारायणाह्वयं प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेंद्रियः २९ वि
निशम्य म्रियमाणस्य मुखतो हरिकीर्तनं भर्तुर्नाम महाराज पार्षदाः सहसापतन् ३० वि
कर्षतोंतर्हृदयाद्दासीपतिमजामिलं यमप्रेष्यान्विष्णुदूता वारयामासुरोजसा ३१ ऊचु
र्निषेधितास्तांस्ते वैवस्वतपुरःसराः के यूयं प्रतिषेद्धारो धर्मराजस्य शासनं ३२ कस्य वा कुत
आयाताः कस्मादस्य निषेधथ किं देवा उपदेवा वा यूयं किं सिद्धसत्तमाः ३३ सर्वे पद्मपलाशा
क्षाः पीतकौशेयवाससः किरीटिनः कुंडलिनो लसत्पुष्करमालिनः ३४ सर्वे च नूत्नवा
यसः सर्वे चारुचतुर्भुजाः धनुर्निषंगासिगदाशंखचक्रांबुजश्रियः दिशो वितिमिरालोकाः
कुर्वंतः स्वेन तेजसा ३५ किमर्थं धर्मपालस्य किंकरान्नो निषेधथ ३६ ॥श्रीशुक उवाच॥ इ
त्युक्ते यमदूतैस्ते वासुदेवोक्तकारिणः तान्प्रत्यूचुः प्रहस्येदं मेघनिर्ह्रादया गिरा ३७

भिः श्रीः शोभा येषां ते वितिमिर आलोकः प्रकाशो यासु तथाभूता दिशः कुर्वंतः ३५
भवतामेतन्नुचितमित्याहुः किमर्थमिति ३६ यदा स्मादिजानन्मत्वा एते घोरा एवास्मा
द्या यमराजस्य किंकराः त्वन्यन्न वदतो इति विस्मयेन प्रहस्य ताः प्रत्यूचुः मेघस्येव निर्ह्रादो यस्या नि

कथं स्विन्न केन प्रकारेण ध्यानं विषयः कारिणः न्नणामिति नारायणपश्चादयः तेष्वपि कति विदेवे
त्यर्थः २९ वेदेन प्रणिहितो विहितो धर्मः वेदप्रमाणक इत्यर्थः अनेन वेदप्रमाणको यो धर्मः स
धर्मः वेदप्रमाणक इति स्वरूपं प्रमाणं चोक्तं यथाह जैमिनिः चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति व्याख्या
नं च भट्टैः द्वयमेकेन सूत्रेण शक्यं धर्मं नाप्यानिरूपणं इति अयं स्यायधर्मस्यार्थः स्वरूपलक्षणं चद।
दुध्यानकथनायाहुः तद्धि पर्ययः यो वेदनिषिद्धः सोऽधर्मः निषेधप्रमाणमित्यर्थः वेद
सप्रमाणो हेतुः वेदो नारायण इत्युक्तः सएव साक्षादित्युपचारः स्वयंभूरिति वचनैः ध्यानसमाचे

कथं स्विद्भ्रियते देहः किं वास्य स्थानमीप्सितं देहाः किंकारिणः सर्वे आहोस्वित्कति विद्र।
णं ३० ॥यमहंताक्रतुः॥ वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः वेदो नारायणः साक्षात्स्व
यंभूरिति शुश्रुम ३१ येन स्वधाम्न्यमी भावा रजःसत्वतमोमयाः गुणनामक्रियारूपैर्विभा
व्यंते यथातथं ३२ सूर्योऽग्निः खं मरुद्देवः सोमः संध्याऽहनी दिशः कं कुः कालो धर्म इति
ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः ३३ णः स्वयमेव भवतीति तथा च श्रुतिः अस्य
महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद इति ३४ कोसौ नारायणः तत्राहुः येन स्वधाम्नि स्वस्व
रूपे अमी भावाः प्राणिनः गुणाः प्रानवादयः नामानि ब्राह्मण इत्यादीनि क्रियाध्ययनाद्याः
रूपाणि वर्णाश्रमादयः तैर्विभाव्यंते विविच्यंते यथातथं यथावत्स नारायणः ३५ तथाप्यः प
र्मोः तेन कृत इति कृतो वा ज्ञायते तत्राहुः सूर्य इति अहनी अहश्च रात्रिश्च कं उदकं कुः पृथ्वी देह्य
स्य जीवस्य यथाहुः आदित्यचंद्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च अहश्च रात्रिश्च

स्थानमाहुः एतैर्निमित्तभूतैर्विज्ञातः देशानाहुः सर्वं इति ५२ विपरीतानि अभद्राण्यपि कर्मिणां सं
भवंति यतस्तेषां गुणसंयोगोऽस्ति यदिह किंचित्सुकृतं कर्तास्यात् तत्र हि तस्याभद्राणि न स्युः ननु तेन तदस्त्वित्या
हुः नहि देहवान् अकर्मकृद् अस्तीति अतः सर्वे कर्मिणः कर्मिणां च पापस्यावश्यंभावित्वात् ते सर्वे दं
डमर्हंतीत्यर्थः ५४ कथं स्विन्न ह्रियते दंडः अत्यसो नरः येनेति पर्यावर्तितेत्याह अथ मानसारेण दंडो
पर्यनुसारेणास्त्ववदित्यर्थः ५५ न केवलं स्वपापराधपक्वाः विनश्यंति परितोऽन्याहुः यथो
ति देहेवप्रवराः इहजन्मनि प्राणतो रसन्तोऽन्येनवासाविहः स्थितिमिश्रत्वेन वा धार्मिकत्वादिना वा त्रैविध्यं

एतैरधर्मोभिज्ञातः स्थानं दंडस्य युज्यते सर्वे कर्मानुरोधेन दंडमर्हंति कारिणः ५३ संभवंति
हि भद्राणि विपरीतानि चानघाः कारिणाम् आगसंगोऽस्ति देहवान्नैष्यकर्मकृत् ५४ येन याव
न यथा धर्मोऽधर्मो वेह समीहितः स एव तत्फलं भुंक्ते तथा तावदृशं तत्रैव ५५ यथोहदेवप्रवराः
त्रैविध्यमुपलभ्यते अजेषु गुणवैचित्र्यात् तथान्यत्रानुमीयते ५६ वर्तमानोऽन्ययोः काला
लो गुणाभिज्ञापको यथा एवं जन्मान्ययोरेतद्धर्माधर्मनिदर्शनं ५७ मनसैव पुरे देवः पू
र्वरूपं विपश्यति अनुमीमांसते पूर्वं मनसा भगवानजः ५८

अजेषु यथोपलभ्यते तथान्यत्र जन्मांतरेनुमीयते त्रैविध्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते ५६ वर्तमान
जन्मना पूर्वापरजन्मनोः धर्माधर्मज्ञानं भवतीति स दृष्टांतमाहुः वर्तमानो वसंतादिकालः अन्ययोर्भूत
भविष्यतोर्वसंतयोर्ये गुणाः पुष्पफलादयः तेषामभिज्ञापको यथा एवमेतज्जन्मान्ययोर्भूता
भाविजन्मनोर्धर्माधर्मनिदर्शयतीति तथा ५७ अयं च धर्माधर्मज्ञानप्रकारोन्येषां पुमर्थिजस्तु मन
सैव सर्वं पश्यतीत्याहुः पुरे संयमिन्यां स्थित एव देवो यमः देहे स्थितो नर्यामी वा जीवस्य पूर्वरू

पं धर्माधर्मादिगुणं विशेषेण पश्यति अनु अनंतरम् पूर्वरूपमी

मांसते यथान्नरूपं अनंतरं विचारयति यतोसौ भगवानजः ५८

भा॰ष॰ जीवस्त्वीश्वरेणोत्थापितं वर्तमानं देहं प्राप्नोति न तु पूर्वमपरं चेत्याहुः यथेति अतः अविद्योपाधिर्जी
५ वस्तत्व्यक्तमेव प्राचीनकर्मोद्भिन्नं वर्तमानमेव देहाध्यासेनाहमिति मन्यते पूर्वमपरं वा न वेद अ
त्र हेतुः न ह्याजन्मनो स्मृतिर्यस्य अत्र दृष्टान्तः तमसा निद्रया पुरुषो यथा स्वप्ने भिन्नं व्यक्तमेव देहाध्यासेन
न तु जाग्रद्देहादि पूर्वं स्वप्नादिगतं न वा तद्वदित्यर्थः ४९ एवं मूढस्य जीवस्य संसारं प्रपंचयति पंचभिः १
श्लोकैः पंचभिः कर्मेन्द्रियैः स्वार्थान् पादादानादीन् पंच ज्ञानादीन् वेद पंचभिर्ज्ञानेन्द्रियैः षोडशेन मनसा
ध्रं सह स्वप्नदृष्टः षोडशेन [illegible]त्रिवृता सोपि स्वयं त्वेक एव सर्वेन्द्रियविषयप्रतिसंधानात् ज्ञानकर्मेन्द्रियज्ञा

यथा तत्त्वमसा पुरुषः उपास्ते व्यक्तमेव हि न वेद पूर्वमपरं नष्टजन्मस्मृतिस्तथा ४९ पंचभिः
कुरुते स्वार्थान् पंच वेदाथ पंचभिः एकस्तु षोडशेन त्रीन् स्वयं सप्तदशोऽश्नुते ५० तदेतत् षो
डशकलं लिंगं शक्तित्रयं महत् धत्तेनुसंसृतिं पुंसि हर्षशोकभयार्तिदा ५१ देह्यज्ञोऽजितष
ड्वर्गो नेहेत कर्म कर्हिचित् कोशकार इवात्मानं कर्मणाच्छाद्य मुह्यति ५२ न हि कश्चि
त्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् कार्यते ह्यवशः कर्म गुणैः स्वाभाविकैर्बलात् ५३ लब्ध्वा नि
मित्तमव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तं भवत्युत यथा योनि यथा बीजं स्वभावेन बलीयसा ५४ ॥

नेन्द्रियमनोविषयान् प्राप्नोति ५० तदेतल्लिंगं शरीरं शक्तित्रयं गुणत्रयकार्यं महत्तत्त्वादि पुंसि जीवे अ१
नुसंसृतिं धत्ते ५१ नेहेत अविद्वान् अपि अनेनैव कर्मणा कार्यते कोशकारः कीटविशेषः मुह्यति नि१
र्गमोपायं न जानाति ५२ कार्यत इत्यत्रानुभवं प्रमाणयति न हीति गुणैर्गुणकार्यैः रागादिभिः स्वाभा
विकैः पूर्वकर्मसंस्कारोद्भूतैः ५३ कर्मवशेन च तत् तत् रूपो देहो भवतीत्याह लब्ध्वेति अव्यक्तमदृ
ष्टं निमित्तं लब्ध्वा व्यक्तात् व्यक्तं तत्तद्रूपं स्थूलसूक्ष्मं च शरीरं भवति यथा योनि मातृसदृशं यथा

बीजं पितृसदृशं स्वभावो वासना शुक्रशोणितयोरेकत्वेपि कर्म
वासनया मातृपितृसदृशो देहो भवतीत्यर्थः ५४

संसारचक्रस्य संहरतो मुक्तिप्रकारमाह॥ एवं स्थितिं गुणसंगात परमेश्वरभजनात ५५ ततेवं साम्या।
न्यतो यमो ऽतिनिर्णयमुक्ता प्रस्तुतस्याजामिलस्याथ मे प्रपंचयतो देस तमाह॥ अयं हीति यावदध्या
यसमाप्तिः तत्र ह्याभ्यां तत्पूर्ववृत्तां नानवादोः न्यायानिरेकप्रदर्शनार्थः शीलं स्वभावः वृत्तं सदा
चारः गुणाः शमादयः तेषामालयः ५६ निरहंकृतो निरहंकारः ५७ आवृतः वनात्परावृतः ५८

एवं प्रकृतिसंगेन पुरुषस्य विपर्ययः आसीत्स एव न चिरादीशसंगाद्विलीयते ५५ अयं हि।
श्रुतसंपन्नः शीलवृत्तगुणालयः धृतव्रतो मृदुर्दान्तः सत्यवान्मन्त्रविच्छुचिः ५६ गुर्वग्न्यति।
थिवृद्धानां शुश्रूषुर्निरहंकृतः सर्वभूतसुहृत्साधुर्मितवागनसूयकः ५७ एकदासौ वनं यातः
पितृसंदेशकृद्द्विजः आदाय तत आवृतः फलपुष्पसमित्कुशान् ५८ ददर्श कामिनं कंचि
च्छूद्रं सह भुजिष्यया पीत्वा च मधु मैरेयं मदाघूर्णितनेत्रया ५९ मत्तया विश्लथन्नीव्या व्य।
पेतं निरपत्रपं क्रीडन्तमनुगायन्तं हसन्तमनयान्तिके ६० दृष्ट्वा तां कामलिप्तेन बाहुना परिरं
भितां जगाम हृच्छयवशं सहसैव विमोहितः ६१ स्तंभयन्नात्मनात्मानं यावत्सत्त्वं यथाश्रुतं।
न शशाक समाधातुं मनो मदनवेपितं ६२ तन्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तो विचेतनः तां मे

भुजिष्यया दास्या मैरेयं मधु पीत्वा स्तां पीत्वा मदेनाघूर्णिते नेत्रे यस्याः ५९ विशेषे
ण श्लथन्ती नीवी यस्याः तथा सह व्यपेतेत्र्वाचारान् भ्रष्टं ६० कामो हृच्छयकेनेतदंगरागेण हरिद्रादि
नालिप्तेन ६१ सत्त्वं धैर्यं श्रुतं ज्ञानं तद्बलेन स्तंभयत्रपि मदनेन कंपितं मनः समाधातुं न शशाकोः अ
न ६२ तद्दर्शनमेव निमित्तं यस्य स्मरस्य व्याजस्य ग्रहस्य तेन ग्रस्तः विचेतनो गतस्मृतिः ६३

म

भा॰ष॰
६

यावता समग्रेण ६४ लंभितां परिणीतां ६५ ६६ अघायुरूपमार्यस्य मवमेव तदीयमन्त्रादिकमशुचित्तिमा-
लात् ६७ अकृतनिर्वेशं अकृतप्रायश्चित्तं अस्यैव वहितार्थं तेष्याम इत्याहुः यत्रेति ६८ ॥इति भा-
वार्थदीपिकायां षष्ठस्कंधे प्रथमोध्यायः ॥१॥ द्वितीये वैरभवैर्यादूता नाममाहात्म्यमद्भुतं श्राव-
यित्वा द्विजो विष्णो लोकं नीतः स्तूयते नयकोविदाः न्यायनिपुणाः १ धर्मदृशां सभामधर्मः स्पृश-

तामेव तोषयामास पित्र्येणार्थेन यावता ग्राम्यैर्मनोरमैः कामैः प्रसीदेत यथा तथा ६४ वि-
प्रां स्वभार्यामप्रौढां कुले महति लंभितां विससर्जाचिरात्पापः स्वैरिण्यापांगविद्धधीः ६५ यत-
स्ततश्चोपनिन्ये न्यायतोन्यायतो धनं बभारास्याः कुटुंबिन्याः कुटुंबं मंदधीरयं ६६ यदसौ
शास्त्रमुल्लंघ्य स्वैरचार्यतिगर्हितः अवर्तत चिरं कालमघायुरशुचिर्मलात् ६७ तत ए-
नं दंडपाणेः सकाशं कृतकिल्बिषं नेष्यामोकृतनिर्वेशं यत्र दंडेन शुद्ध्यति ६८ ॥इति श्रीभा-
गवते षष्ठस्कंधे प्रथमोध्यायः ॥१॥ बादरायणिरुवाच एवं ते भगवद्दूता यमदूताभिभाषितं
उपधार्याथ तान्राजन्प्रत्याहुर्नयकोविदाः १ ॥विष्णुदूता ऊचुः॥ अहो कष्टं धर्मदृशामधर्मः
स्पृशते सभां यत्रादंड्येष्वपापेषु दंडो यैर्ध्रियते वृथा २ प्रजानां पितरो ये च शास्तारः साधवः
समाः यदि स्यात्तेषु वैषम्यं कं यांति शरणं प्रजाः ३ यद्यदाचरति श्रेयानितरस्तत्तदीहते स
यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ४ यस्यांके शिर आधाय लोकः स्वपिति निर्वृतः स्वयं ध-

तीत्याह यत्र सभायां यैः धर्मदृग्भिः तेषां तां सभां २ पितरः पितृवत्पालकाः शास्तारः अनुशिक्षकाः
वैषम्यमदंड्यदंडनं ३ एतत्प्रवर्तिनमधर्मं मन्योपि करिष्यतीति महत्कष्टमापतितमित्याहुः यद्यदिति
श्रेयान्श्रेष्ठः ४ विष्णुस्तज्ञानादयीत्याहुः यस्येति द्वाभ्यां निर्वृतो निश्चिंतः ५ विश्वासेन नितराम

नन्वस्य पापिनो दंडे किमर्थं साक्रोशः क्रियते तत्राह । अयं ही प्रियपुत्रस्नान् विवशोपि हरेर्नाम व्याजहे
र उच्चारितवान् न केवलं प्रायश्चित्तमात्रं हरेर्नाम अपि तु स्वस्त्ययनं मोक्षसाधनमपि । सकृदुच्चारितये ।
न हरिरित्यक्षरद्वयं बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रतीति स्मृतेः ७ ननु कर्मसाद्गुण्यकारं ह
रेर्नाम नित्ययुक्तं । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदे तमच्यु
तमित्यादिवचनात् स्नानेनैवतत्र निवर्तकं हरेर्नाम कथं स्यात् तत्राह पतितेनैवेति स्वस्थो नः स्व
तुवतः मद्येवत शाहूवतस्त्पंयत स्वाश्रु निकृष्टैः आर्द्रपदम्भासमात्रं चतुरक्षरं यन्नाम तन्नारायणेति
नैव केवलेन चतुरक्षरमित्यनेनापि कांचटर्मिनि कथं जगाद नारायणायेत्याह यस्मात् छत्रत्यैव विक्रो

अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि यद्व्याजहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः ७ ए
तेनैव ह्यघोनोस्य कृतं स्यादघनिःकृतं यदा नारायणायेति जगाद चतुरक्षरं ८

पान्तरेण पुत्राह्वानेन अयं भावः कर्मान्तरेपि हरिनामग्रहः स्नानादिनाविवर्णं योगेश्वर्यकेन प्रायश्चि
त्तार्थं न युक्तमेव तथाहि अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः पुमान् विमुच्यते सद्यः सिं
हत्रस्तैर्मृगैरिवेत्यादिभिः पुराणेनाविसहस्रशो नाम्नः स्नानत्रयवगम्यते न चेति तौ वादार्थनिषे
कर्नीयविधिशेषत्वाभावात् नच विध्यश्रवणाद्स्तत्पशेषताकल्पनीया यद्यदाग्नेयो ष्टाकपालो
भवतीत्यादिवदर्थवादार्थत्वेन विधिकल्पनोपपत्तेः मन्त्रेषु च मनोअग्नये स्वाहेत्येवमादिना मंत्रेणा
हे विष्णोसो जानंतो नाम चिद्विविक्तनेत्यादिषु नाम्नस्त पोदानादि सर्वधर्माधि
क्यमवगम्यते उपपादिते च मंत्रार्थवादानामपि स्वार्थे प्रामाण्यं पदेव नाधिकरणे तस्मात् श्रीना

ननु कामकृतानां बहूनां महापातकानां सहस्रशः श्रावर्त्तितानां द्वादशाब्दादिकोटिभिरप्यनिवर्त्यो
नां कथमिदमेकमेव प्रायश्चित्तं स्यात् तत्राह स्तेन इति द्वाभ्यां ९ स निष्कृतं श्रेष्ठं प्रायश्चित्तमिदमेव
तत्र हेतुः यतो नामव्याहरणात् तद्विषया नामोच्चारकपुरुषविषया मदीयोऽयं मया सर्वतो रक्षणीय
इति विष्णोर्मतिर्भवति ९ श्रेष्ठत्वमेवोपपादयति नेति द्वाभ्यां ब्रह्मवादिभिरुक्तैर्व्रतादिभिर्निःकृतैः
तथा न शुद्ध्यति उदाहृतैरुच्चारितैर्यन्नामपदैर्विष्णुनेत्तनमासीन्यादिक्रियायोगोऽपि नापेक्षित इति
दर्शितं किंच तन्नामपदोच्चारणं उत्तमश्लोकस्य गुणानां चोपलंभकं तापकं भवति न तत्कृच्छ्रं चा।

स्तेनः सुरापो मित्रध्रुक् ब्रह्महा गुरुतल्पगः स्त्रीराजपितृगोहंता ये च पातकिनोऽपरे ९ सर्वे
षामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतं नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः १० न निष्कृ
तैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुद्ध्यत्यघवान् व्रतादिभिः यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदु
त्तमश्लोकगुणोपलंभकं ११ नैकांतिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृते मनः पुनर्धावति चेदसत्प
थे तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः १२ अथैनं मापनयत कृ
ताशेषाघनिष्कृतिं यदसौ भगवन्नाम म्रियमाणः समग्रहीत् १३ ॥

प्रायश्चित्तादिवन्न पापनिवृत्तिमात्रोपक्षीणमित्यर्थः ११ नैकांतिकं नात्यंतशोधकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृतेऽप्यस्मिन्
कृतेऽपि असत्पथे पापमार्गे मनो धावति चेत् तत्कर्मणां पापानां निर्हारमात्यंतिकं नाशमिच्छतां हरेर्गु
णानुवाद एव प्रायश्चित्तं यतोऽसौ खलु सत्त्वभावनः चित्तशोधकः १२ अथ तस्मादेनं मापनयत यमार्गा।
णमानयत कृताशेषाघानां निष्कृतिं येन यद्यस्मात् समग्रहीत् संपूर्णमुच्चारितवान् ना
मैकदेशेनाप्यलमिति भावः म्रियमाण इत्यनेन पुनः पापांतरासंभव उक्तः नन्वतत्कालतमेव वि

८ [illegible] ५३

नन्वयं पुत्रनामाग्रहीन्न तु भगवन्नामेति तत्राहुः सांकेत्यं पुत्रादौ संकेतितं पारिहास्यं परिहा-
सेन कृतं स्तोभं गीतालापपूरणार्थं कृतं हेलनं किं विष्णुनेति सावज्ञमपि च वैकुंठनामोच्चार-
णं १४ ननु नायं संकल्पपूर्वकं वैकुंठनामाग्रहीत् किंतु पुत्रस्नेहपरवशः सन् तत्राहुः पति-
तः इत्यवशेनापि यो हरेः स यातनां नार्हति पुमानित्यनेन न जातिवर्णाश्रमादिनियमः उक्तं अ-
वशत्वमेवाह पतितः प्रासादादिभ्यः स्खलितो भग्नो भग्नगात्रः दष्टः सर्पादिभिः तप्तो ज्वरादि-

सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा वैकुंठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः १४ पति-
तः स्खलितो भग्नः संदष्टस्तप्त आहतः हरिरित्यवशेनाह पुमान्नार्हति यातनाः १५ गु-
रूणां च लघूनां च गुरूणि च लघूनि च प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः
१६

ना आहतो दंडादिना १५ ननु महतः पापस्य महदेव प्रायश्चित्तं युक्तं न त्वल्पं नामग्रहणमात्रं
पापतारतम्येन कृच्छ्रादितारतम्यवत् तत्राहुः द्वाभ्यां गुरूणां पापानां गुरूणि प्रायश्चित्तानि ल-
घूनां च लघूनि तारतम्येन ज्ञात्वा मन्वादिभिरुक्तानि अतस्तत्र तथैव व्यवस्था हरिनाम्नस्तु नैवं
व्यवस्था तस्य विष्णोः स्मरणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैरिति वचनात् न च स्वल्पविष्णुपाने महापा-
तकं तत्स्मरणावृत्तिर्नाम स्वल्पत्वात्प्रायश्चित्तस्मरणस्यायमतिभारः १६

भा॰ ष॰ ८

किंचैतैः तपोदानादिभिः तान्यघान्येव पूयंते नश्यंति अधर्मजातेन मलिनं तत्तस्य पापकर्तुर्हृदयं य
द्वा तेषामघानां हृदयस्थसंस्काराख्यं न शुध्यति तदपीशांघ्रिसेवया कीर्तनादिना शुध्यतीत्यर्थः
अयं भावः महांत्यपि पापानि सकृदुच्चारितेन नाम्ना नश्यंति सकृदावर्तितेन दीपेनेव गाढध्वां
तानि तदावृत्त्या तु पापांतरस्यानुत्पत्तिः दीपधारणादेव तमोंतरस्य तत्र वासनालयात् हृदयशुद्धिः
पत्तदर्थमेव तत्र तत्रावृत्तिविधानं पापक्षयश्च भवति स्मरणेन महर्निशमित्यादिषु तदेवात्रा।
श्रुतेरणानुवादः खलसत्वभावनः तदपीशांघ्रिसेवयेति च अतोस्य हरिनाम्नैव सर्वपापक्ष।

तैस्तान्यघानि पूयंते तपोदानजपादिभिः नाधर्मजं तद्धृदयं तदपीशांघ्रिसेवया १७ अज्ञा
नादथवाज्ञानादुत्तमश्लोकनामयत् संकीर्तितमघं पुंसो दहेदेधो यथानलः १८ यथाग
दं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छया अजानतोप्यात्मगुणं कुर्यान्मंत्रोप्युदाहृतः १९

यः वासनाक्षयस्तु महापुरुषदर्शनादिभिरिति १७ तथापि पापप्रायश्चित्तमिदमिति ज्ञात्वा नो।
च्चारितमिति चेत्तत्राह अज्ञानादिति बालकेनाज्ञानादपि प्रक्षिप्तोग्निर्यथा काष्ठराशिं दहति
तद्वत् १८ नन्विदमपि पर्षदनपदिष्टं श्रद्धाहीनेन च कथं प्रायश्चित्तं स्यात् तत्राह यथेति अ
गदमौषधं वीर्यवत्तममिति वक्तव्ये वीर्यतममित्युक्तं यदृच्छया श्रद्धादिहीनेनाप्युपयुक्तं भक्षितं
पथ्येन्यत्वादजानतोपि स्वगुणमारोग्यं कुर्यात् मंत्रोपि नामात्मकः तथा स्वकार्यं कुर्यादेव नहि
वस्तुशक्तिः श्रद्धादिकमपेक्षत इत्यर्थः तदुक्तं विष्णुधर्मेषु हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि

६ स्कं [illegible] १८

तेविप्रममसम्बन्धमोचयामास्तुः १९ प्रत्युदिताः निराकृताः सेनः यानानागनायमराज्ञायपथ्यावत्सथ
यामास्तुः २० दर्शनेनोन्मवोयस्य २१ विवत्वंवकृमिक्लेन्नाना २२ त्रैविध्यंवेदत्रयप्रतिपाद्यंगुणा
श्चयंयमहत्तानांधर्मंकृत्सहतानांचभागवतंभगवत्प्रणीतंश्रुत्वंनिर्गुणंधर्मममाकर्णयेतियोज्यंभ

शुकउवाच ॥ तच्छ्रुत्वंविनिर्णीयधर्मभागवतेनरघ तेयाम्यपाशात्रिर्मुच्यविप्रंमत्योरस्मव
न् १९ इतिप्रत्युदिताया म्याहूतायानायमांतिके यमराजेयथासर्वमाचचत्ररिंदम २०
हिजः पाशाद्धिनिर्मुक्तोगतभीःप्रकृतिंगतः ववंदेशिरसाविलोः किंकरान्दर्शनोत्सवः
२१ तेवविवत्समभिप्रेत्यमहापुरुषकिंकराः सहसापश्यतस्तस्यतत्रांतर्दधिरेतद्य २२ अ
नामिलोप्यथाकर्ण्यहतानांयमकृत्स्नयोः धर्मंभागवतंश्रुत्वंत्रैविध्यंचगुणाश्रयं २३ भ
क्तिमान्भगवत्याशुमाहात्म्यश्रवणाद्धरेः अनुतापोमहानासीत्स्मरतोऽशुभमात्मनः २४
अहोमेपरमंकष्टमभूदविजितात्मनः येनविप्लाविनं ब्रह्मवृषल्यांजायतात्मना २५ धि
ङ्मांविगर्हितंसद्भिर्दुष्कृतंकुलकज्जलं हित्वाबालांसतींयोहंसुरापामसतीमगां २६ वृद्धा
वनाथौपितरौनान्यबंधूतपस्विनौ अहोमयाधुनात्यक्तावकृतज्ञेननीचवत् २७ सो

हमव्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारुणे...

त्किमाताशीदित्युत्तरस्यानुषंगः २३ २४ अनुतापंप्रपंचयतिअहोइतिचतुर्भिः येनआत्मनामया ।
वृषल्यांप्रजनयता तापमानेनब्रह्मब्राह्मण्यंजातिः विप्लावितंनाशितं २५ दुष्कृतंदोषकर्तारं कु
लस्यकज्जलंकलंकं २६ नास्तिअन्योबंधुःपुत्रादिर्ययोःतपस्विनौसंततंमौ अधुनाततत्यक्ता ।

ना ३

इदानीं तस्य विमर्शपूर्वकं मोक्षक्रममाह किमिदमित्यष्टभिः साक्षात्स्वप्नस्तमिह जाग्रतैव दृष्टं २९
येमां व्यमोचयन्ते च क्व गताः ३० यद्यप्यहमस्मिन् जन्मनि दुर्भगः पापी यान् अथापि जन्मान्तरेन
नेपुण्यवानस्मीत्याह विबुधोत्तमदर्शने इति निमित्तसप्तमी तेषां दर्शनार्थं पूर्वेण मंगलेन महता

किमिदं स्वप्न आहोस्वित्साक्षाद्दृष्टमिहाद्भुतं क्व याता अद्य ते ये मां व्यकर्षन्पाशपाणयः
२९ अथ ते क्व गताः सिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः व्यमोचयन्नीयमानं बद्ध्वा पाशैरधो भुवः
३० अथापि मे दुर्भगस्य विबुधोत्तमदर्शने भवितव्यं मंगलेन येनात्मा मे प्रसीदति ३१ अ
न्यथा म्रियमाणस्य नाशुचेर्वृषलीपतेः वैकुण्ठनामग्रहणं जिह्वा वक्तुमिहार्हति ३२ क्व
चाहं कितवः पापो ब्रह्मघ्नो निरपत्रपः क्व च नारायणेत्येतद्भगवन्नाम मंगलं ३३ सोहं
तथा यतिष्यामि यतचित्तेन्द्रियानिलः यथा न भूय आत्मानमन्धे तमसि मज्जये ३४ विमु
च्य तमिमं बन्धमविद्याकामकर्मजं सर्वभूतसुहृच्छान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् ३५ मोच
ये ग्रस्तमात्मानं योषिन्मय्यात्ममायया विक्रीडितो ययैवाहं क्रीडामृग इवाधमः ३६ ममा
हमिति देहादौ हित्वा मिथ्यार्थधीर्मतिं धास्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्तनादिभिः ३७ श्री
शुक उवाच॥ इति जातसुनिर्वेदः क्षणसंगेन साधुषु गंगाद्वारमुपेयाय मुक्तसर्वानुबन्धनः

पुण्येन भवितव्यं येन तद्दर्शनेन ३१ अन्यथा पूर्वपुण्यं विना कथं मृते वैकुण्ठनामग्रहणं तेन वशीक्रि
यतेऽनेनेति निग्रहणं ३२ ब्रह्मघ्नः विप्रहन्ता पातकः ३३ ३४ ३५ ३६ अस्मिन्मिथ्याभूतेऽर्थे धीर्यय

प्रत्याहृतइंद्रियग्रामोयेन ३९ गुणेभ्योदेहेंद्रियादिभ्यआत्मानंवियुज्यविशोध्य आत्मसमाधिना
चित्तैकाग्र्येणभगवतोधाम्निस्वरूपे ४ तस्मिन्भगवद्धाम्निउपारतानिश्चलाधीर्यस्यसः तस्मिन्का
लेद्राक्षीदितिचाद्वरः पुरतः तान्पूर्वमुपलब्धानेवज्ञात्वानुपलभ्यप्रत्यभिज्ञायववंदे ४१ ४२ ३

सतस्मिन्देवसदनआसीनोयोगमास्थितः प्रत्याहृतेंद्रियग्रामोयुयोजमनआत्मनि ३९ ततो
गुणेभ्यआत्मानंवियुज्यात्मसमाधिना युयुजेभगवद्धाम्निब्रह्मण्यनुभवात्मनि ४ यर्ह्यु
पारतधीस्तस्मिन्नद्राक्षीत्पुरुषान्पुरः उपलभ्योपलब्धान्प्राग्ववंदेशिरसाद्विजः ४१ हि
त्वाकलेवरंतीर्थेगंगायांदर्शनादनु सद्यःस्वरूपंजगृहेभगवत्पार्श्ववर्तिनां ४२ साकं
विहायसाविप्रोमहापुरुषकिंकरैः हैमंविमानमारुह्यययौयत्रश्रियःपतिः ४३ एवं
सविप्लावितसर्वधर्मोदास्याःपतिःपतितोगर्ह्यकर्मणा निपात्यमानोनिरयेहतव्रतः
सद्योविमुक्तोभगवन्नामगृह्णन् ४४ नातःपरंकर्मनिबंधकृंतनंमुमुक्षतांतीर्थपदा
नुकीर्तनात् नयत्पुनःकर्मसुसज्जतेमनोरजस्तमोभ्यांकलिलंततोन्यथा ४५ यएतं
परमंगुह्यमितिहासमघापहं शृणुयाच्छ्रद्धयायुक्तोयश्चभक्त्यानुकीर्तयेत् ४६

प्रसंहरतिएवमितिद्वाभ्यां विप्लाविताःसर्वधर्मायेन हतंव्रतंस्वदारनियमादियस्य ४४
कर्मनिबंधस्यपापमूलस्यकृंतनंछेदकमतःपरंनास्ति कस्मात्तीर्थपदस्यअनुकीर्त
नात् तत्रहेतुः यद्यतोऽनुकीर्तनात् ततोऽनुकीर्तनादन्यथाप्रायश्चित्तांतरैः रजस्तमोभ्यां

कलिलंमलिनमेवतिष्ठतियतस्ततः ४५

न चेक्षितो भवति ४७ म्रियमाणः अवशात्तेन ग्रहादिविहीनोपि ४८॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां षष्ठस्कं-
धे द्वितीयोध्यायः॥२॥ तृतीये तु यमेनापि वैष्णवोत्कर्षवर्णनैः । सांत्वयित्वा स्वदूतानां स्वैर्वीस्ववैः किंक-
रीकृताः विष्णुदूतैर्निर्णीते शास्त्रार्थे यमस्तु स्वेन दृष्टमपि तत्तत्तीयाध्यायारंभः तत्र यदुक्तं यमदूतेन
ध्या सर्वं माच वक्तारेति तन्नः किं तत्र हतमिति पृष्ठं तत्ति निशम्येति मुरारेः नैदेशिकैः किंकरैः एवं हि
तान् अत एव हताज्ञा आज्ञा यस्य यस्य वशाव तौ अयं जनः सोपि तान्प्रति किमाह १ अन्याश्च यमेन दि

न वै स नरकं याति नेक्षितो यमकिंकरैः यद्यप्यमंगलो मर्त्यो विष्णुलोके महीयते ४७ म्रिय-
माणो हरेर्नाम गृणन्पुत्रोपचारितं अजामिलोप्यगाद्धाम किं पुनः श्रद्धया गृणन् ४८॥ इति
श्रीभागवते षष्ठस्कंधे द्वितीयोध्यायः॥२॥ राजोवाच॥ निशम्य देवः स्वभटोपवर्णितं प्रत्याह।
किं तानपि धर्मराजः एवं हताज्ञो विहतान्मुरारेर्नैदेशिकैर्यस्य वशे जनोयं १ यमस्य देवस्य
न दंडभंगः कुतश्चनर्षे श्रुतपूर्व आसीत् एतन्मुने वृश्चति लोकसंशयं न हि त्वदन्य इति मे।
विनिश्चितं २॥ श्रीशुक उवाच॥ भगवत्पुरुषै राजन्याम्याः प्रतिहतोद्यमाः पतिं विज्ञापयां।
मासुर्यमं संयमनीपतिं ३॥ यमदूता ऊचुः॥ कति संतीह शास्तारो जीवलोकस्य वै प्रभो त्रैविध्यं
कुर्वतः कर्मफलाभिव्यक्तिहेतवः ४

न्याहृ यमस्येति हे ऋषे यमस्य दंडभंगः कुतश्चन कस्माच्चिदपि श्रुतपूर्वो नासीत् एतदेतत्मिन्नर्थेय
हानञ्च तत्पूर्वं एतद्यमहतनिराकरणं नासीत् अतः सर्वस्यापि लोकस्य संशयो वर्तते तं च त्वत्तोन्यो
न छिंद्यतीति मे निश्चितं अतः कथयेति शेषः २ भगवतः पुरुषैः प्रतिहत उद्यमो येषां ते याम्याः
पुरुषाः कति संति शास्तारो नियंतारः त्रैविध्यं त्रिविधं यथा भवति तथा कर्म कुर्वतः तद्यैव कर्मफला।

संतु बहवः को बाधः तत्राहुः यदीति सत्प्रवृत्ताः स्वप्रमत्तेस्वके तेषां विप्रतिपत्तौ तेऽमेकस्य स्यात् नो न कस्या
पि परस्परविरोधे नोभयोरपि प्रतिबंधात् ऐकमत्ये तु कस्य वा न स्यात् एकः स एव कर्तुमिच्छति द्वि
तीयोऽन्यः ऐकमत्ये च तयोः परस्परकार्यानुमोदने नोभयोरपि ग्रामेः कस्य वा तेऽभेऽपि न स्यात् नामि
त्यर्थः ५ ननु बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया बहवः शास्तारो भवंतु तथा सति नायं दोषः स्यात् तत्राहुः ब
हूनां कर्मिणां व्यवस्थया शास्तृत्वं बहूनां शास्तृत्वं स्यात् चेदेतत् किं तु तदा यस्त्वं शास्तारिमाख्ये शास्तृ

यदि सर्वे बहवो लोके शास्तारो दंडधारिणः कस्य स्यात् नो न वा कस्य स्वप्रमत्तमेव वा ५ किं
तु शास्तृत्वं बहूनां स्याद्बहूनामिह कर्मिणां शास्तृत्वमुपचारो हि यथा मंडलवर्तिनो ६ अत
स्त्वमेको भूतानामीश्वराणामधीश्वरः शास्ता दंडधरो नृणां शुभाशुभविवेचनः ७ तस्य
ते विहतो दंडो न लोके वर्तते धुना चतुर्भिरद्भुतैः सिद्धैराज्ञा ते विप्रलंभिता नीयमानेन ते भ
टैः शासनस्याभिधानेन नारायणेत्यस्माद्भवत्यांतकुनंकिंकराणां प्रसह्यते ९ तास्त्वे वेदितुमि
च्छामो यदि नो मन्यसे क्षमं नारायणेत्यभिहिते मा भैरित्याययुर्द्रुतं १० ॥

तेन तदेकदेशे उपचारमात्रमेव स्यात् यथा चक्रवर्तिन एव मुख्यं शास्तृत्वं मंडलवर्तिनामुपचारमा
त्रं निरंकुशत्वाभावात् ६ यस्मादेवं शास्तृत्वं बहूनां न घटते अतस्त्वमेक एव शास्ता शुभाशुभे विवि
नक्तीति तथा ७ विप्रलंभिता वंचिता लंघितेत्यर्थः ८ तदेवाहुः नीयमानमिति ९ ते तव नः य
दि नोऽस्माकं क्षमं हितं मन्यसे प्रत्यया ज्ञानं तत् त्वदवज्ञानेन तथाचापि त्वनर्थः स्यात् अन्तर्को हि ते
षां प्रभावः यतो नारायणायेति केवलमभिहिते मा भयं कुरुत इति वदंतः शीघ्रमागताः १०

श्री
भा॰ ष॰
११

संयमयतीति तथा मत्तोन्यो जगतस्तस्थुषश्च प्रभोः पतिरस्तीति अहं तु जंगमानामेव न तु स्थावराणा
मेव तत्राप्यधार्मिकाणामेव न तु किं कारः स्वतन्त्रः स तु सर्वेश्वरः कोसौ यत्र यस्मिन् विश्वमोतं च प्रोतं च ऊ
र्ध्वं तिर्यक् तन्तुषु पटवत् यस्यांशेभ्यो विश्वस्य ब्रह्मरुद्रेभ्यः स्थित्यादयो भवन्ति यस्य च वशे लो
कोवर्तते नसिकायां प्रोतबलीवर्दवत् १३ यतः स्वयं च यति ब्राह्मणादिनामभिर्वाचि निजायां तन्

श्रीशुक उवाच ॥ इति देवः स आपृष्टः प्रजासंयमनो यमः प्रीतः स्वदूतान्प्रत्याह स्मरन्पादा
म्बुजं हरेः १२ ॥ यम उवाच ॥ परो मदन्यो जगतस्तस्थुषश्च ओतं प्रोतं पटवद्यत्र विश्वं यदंशतो
स्य स्थितिजन्मनाशा नस्योतवद्यस्य वशे च लोकः १२ यो नामभिर्वाचि जनं निजायां बध्ना
ति तन्त्र्यामिव दामभिर्गाः यस्मै बलिं त इमे नामकर्मनिबन्धबद्धाश्चकिता वहन्ति १३ अहं
महेन्द्रो निरृतिः प्रचेताः सोमोग्निरीशः पवनोर्को विरिञ्चिः आदित्यविश्वे वसवोथ साध्या
मरुद्गणा रुद्रगणाःससिद्धाः १४ अन्ये च ये विश्वसृजोमरेशा भृग्वादयोस्पृष्टरजस्तमस्काः
यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोन्ये १५

त्र्यां दामसु यो जनं योबध्नाति दाम रा
भिर्गा बलीवर्दानिव च त इमे जीवा नामकर्मभिर्निबन्धैर्बद्धाः यस्मै बलिं वहन्ति यदधीनाः कर्म
कुर्वन्तीत्यर्थः १३ अस्य बलीलाद्युर्विभावयन्नाह अहमिति द्वाभ्यां न स्पृष्टं रजस्तमश्च यैः ईहि म
तं अभिप्रेतं चेष्टितं वा न विदुः स्पृष्टमायाः मायया स्पृष्टाः ततस्तेभ्योन्ये न विदुरिति किं पुनर्वक्त ॥

तन्मायया मोहितत्वात्तज्जानन्तीत्युक्तं अविषयत्वाच्च न तस्येत्याह यमिति गोभिरिन्द्रियैर्हृदा चित्तेन न विच
क्षते न पश्यन्ति यद्वा वाचा न स्तुवन्ति यं मनो न मनुते इत्यादि श्रुतेः आत्मनो जीवान् आत्मानं द्रष्टारं
आकृतयो रूपाणि च चक्षुर्यथा कर्मभूतं न जानन्ति ततः परमात्मनो नाप्रकाशकेन हि प्रमाणान्प्रमा
माणस्य विषय इति भावः एवंभूतः परमेष्ठी तत्त्वानि एवं नैव संवेद्यः १६ भवन्त्वेवंभूतोऽन्यः परमेष्ठ
ः ये पुनरस्मान्निर्भर्त्स्य पापिनं रक्षन्ति वन्नः ते के तान्नाह तस्येति द्वाभ्यां तस्यैव रूपगुणाः प्रभावात्स्वयं

यं वै न गोभिर्मनसासुभिर्वा हृदा गिरा वासुभृतो विचक्षते आत्मानमन्तर्हृदि संतमात्मनां चक्षुर्यथै
वाकृतयः ततः परं १६ तस्यात्मतन्त्रस्य हरेरधीशितुः परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः प्रायेण
दूता इह वै मनोहराश्चरंति तद्रूपगुणस्वभावाः १७ भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दर्शलिं
गानि महाद्भुतानि रक्षंति तद्भक्तिमतः परेभ्यो मत्तश्च मर्त्यानथ सर्वतश्च १८ धर्मं तु साक्षाद्भग
वत्प्रणीतं न वै विदुरृषयो नापि देवाः न सिद्धमुख्या असुरा मनुष्याः कुतो नु विद्याधरचा रामा ३
रणाः १९ स्वयंभूर्नारदः शंभुः कुमारः कपिलो मनुः प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिर्वैयासकि
र्वयं २० द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं भटाः गुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं यं ज्ञात्वामृतमश्नुते २१ म १

स्वभावः भक्तवात्सल्यादयो येषां ते १७ विष्णोर्भूतानि भृत्याः दुर्दर्शानीति द्रष्टुमशक्यानि लिंगानि
रूपाणि येषां तानि तद्भक्तिमतः विष्णुभक्तान् परेभ्यः शत्रुभ्यः सर्वतः सर्पाग्न्यादिभ्यश्च रक्षन्ति १८
ननु विष्णुभक्ताश्चेत् कथं पुंसां ब्राह्मणानेन कृतवन्तः तत्राह धर्ममिति ऋषयो भृग्वादयः १९ ननु के
पि चेन्न जानन्ति तत्र स्वसमवं किं प्रमाणं तत्राह स्वयंभूरिति कुमारः सनत्कुमारः वयमित्यात्मानमेव व

[illegible] ६ [illegible] ५५

भा.६
१२

तमेव धर्ममाह एतावानिति २२ नचात्र प्रमाणं वक्तव्यं इत्याह नामोच्चारणेति येनैव केवले
न सकृदुच्चारितेन २३ ननु नामाभासेन कथं सर्वपापक्षयः स्यात् श्रद्धाभक्त्याद्यन्यादेरपि विधानात् तथा
हि सांवं प्रानर्हणानभक्ताद्ः त्वग्रामात् विमुच्यन्त इति अनुदिनमिदमादरेण शृणुयादिति श्रवणकी
र्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितमित्याद्यस्मिन्नेव पुराणेन च तत्र
पक्षे न पुराणान्तरे च पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशमिति अत्रैव वचनस्मात्संकीर्तनेनेविस्तोर्ने
गन्मगलमहसामहतामपि कोरक्षाविघैकान्तिकनिष्कृतमित्यादिना सम्यक्कीर्तनादेवमयोदे

एतावानेव लोकेस्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृतः भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः २२
नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः अजामिलोपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यत २३ ए
तावतालमघनिर्हरणाय पुंसां संकीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नां विक्रुश्य पुत्रमघवान् य
दजामिलोपि नारायणेति म्रियमाण इयाय मुक्तिं २४ ॥

यं तेते किंचन थाप्सति किमिति मन्वाद
यो द्वादशवर्षादीनि स्मरेयुः तस्मादिदमनुपपन्नमिव न ग्राह्यं एतावतेति भगवतो गुणानां कर्मणां च
नाम्नां च सम्यक्कीर्तनेनेति यत् एतावता पुंसामघनिर्हरणाय पापक्षयमात्राय अलमप्ययोग्यो
नास्ति अलंशब्दोत्र वारणेन स्यात् ह अमरसिंहः अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमिति उ
पयोगाभावमेवाह अजामिलो महापातकोपि नारायणेति विक्रुश्य न तु सम्यक्कीर्तयित्वा तत्पु
त्रे विक्रुश्य न तु हरिं अघवान् अशुचिरपि म्रियमाणः स्वस्थचित्तोपि मुक्तिमवाप न त्वघनिर्हर
णमात्रं अतो नामाभासेनापि सर्वपापक्षयस्त्वेवं तत्राह किं श्रद्धादिविषयस्तु पापवासनाद

१२ [illegible] २४

यत्तत्त्वमर्थं तर्हि द्वादशभ्यो न्यादिस्मरणमिति तत्राह प्रायेणेति महाजनो मन्वादिः अयं भावः यथा मन्
दे नौषधीमज्ञानेनोपयोगेनापि हरणाय त्रिकटुकनिंबादीनि स्मरंति तथा स्वयं मधुरमप्य
त्वद्वादशाव्यतिरेकेणायं महाजनो नाम ह्यमिदमत्तानाद्वादशाहिकं स्मरतीति किंच मायया दे
व्या अलं मोहितमतिरयं जनः मधुमधुरं यथा भवति एवं पुष्पितायां शुभस्थानीयैरर्थवादैर्म
नोहरायां त्रय्यां जडीकृतामतिरभिनिविष्टामतिर्यस्य अतो महत्येव कर्मणि श्रद्धया युज्यमानो नाल्पे
प्रवर्तते दृश्यते हि प्राकृतस्य लोकस्य महति मंत्रादौ श्रद्धा अल्पे चाश्रद्धा तस्मात्स्वग्राहकोनानी

प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोयं देव्या विमोहितमतिर्बत माययालं त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधु
पुष्पितायां वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः २५ एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनंते स
र्वात्मना विदधते खलु भावयोगं ते मे न दंडमर्हंत्यथ यद्यमीषां स्यात्पातकं तदपि हंत्युरु
गायवादः २६ ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः तान्नोप
सीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दंडे २७

त्ति तैर्नोक्तं यद्वा स्वाधीनः सिंहस्त्वेनात्तवत्साच्छस्रगालादिनिवारणाय तं यथा न प्रयुंजते तथाऽ
तितुच्छत्वात्पापस्यानंतत्रिरसनाय परमं मंगलं हरेर्नाम स्मरंति यद्वा नाममाहात्म्यज्ञाने सर्वे भक्ति
प्रसंगात्स्त्रियो वादिकं ग्रंथविस्तरभयात्तु नातिप्रपंच्यते २५ भावयोगं भक्तियोगं अमीषां पातकं ना
स्त्येव यदि स्यात् उरुगायस्य वादः कीर्तनं २६ न ते देवपर्मतन्तु निर्णीयमत्यानन्तु पाक्षिनः इति ये भ
गवत्प्रपन्नाः ते देवैः सिद्धैश्च परिगीता पवित्रगाथाः वर्णितपवित्रकथाः अतः तान्नोपसीदत न

समीपमपि गमाः छुतवयः कालोपि न प्रभवति २२

केतर्हि दंडार्था मानेयास्तत्राह तानिति द्वाभ्यां असतः दुष्टान्तानेवाह मुकुंदपादारविंदयोर्यो म
भा॰ष॰ करंदरूपो रसस्तस्मात् विमुखान् कथंभूतात् निष्किंचनैरजस्रं जुष्टात् तेषां तापकमाह निरयव
टी॰ र्त्मनि स्वधर्मशून्ये गेहे बद्धा तृष्णा यैस्तान् २८ किंच जिह्वेत्यादि यस्य जिह्वेत्यादिरन्वयः न
१३ कृतं विष्णुकृत्यं भगवद्व्रतं यैः २९ भावं तेन क्षमापयति तदिति अयं भावः नः स्वपुरुषैरसदीप

तांस्तानयध्वमसतो विमुखान्मुकुंदपादारविंदमकरंदरसादजस्रं निष्किंचनैः परमहंस
कुलैः रसंगैर्जुष्टान् गृहे निरयवर्त्मनि बद्धतृष्णान् २८ जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं
चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविंदं कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानयध्वमसतोऽ
कृतविष्णुकृत्यान् २९ तत्क्षम्यतां स भगवान् पुरुषः पुराणो नारायणः स्वपुरुषैर्यदसत्
कृतं नः स्वानामहो न विदुषां रचितांजलीनां क्षांतिर्गरीयसि नमः पुरुषाय भूम्ने ३० त
स्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्मंगलमंहसां महतामपि कौरव्य विद्ध्यैकांतिकनिष्कृतिं ३१
शृण्वतां गृणतां वीर्याण्युद्दामानि हरेर्मुहुः यथा सुजातया भक्त्या शुद्ध्येन्नात्मा व्रतादिभिः ३२

तेन स्थितैः स्वीयैरेव पुरुषैर्यद्यस्मात् असत् अन्याय्यं कृतं तत्तस्मात् स्वयमेव तत्क्षम्यतां सहतां स्वा
नां स्वीयानां नः न विदुषां अस्मानं अहो गरीयसि सन् तस्मिन् क्षांतियुक्तैव महदिति पाठे स्वीयानां मा
हात्म्यमविदुषां नः क्षमा योग्येत्यर्थः ३० तस्मादित्यादि अवैकांतिकं जगन्मंगलरूपं ३१ १२
ऐकांतिकत्वमेवाह शृण्वतामिति व्रतादिभिः न तथा न शुद्ध्येत ३२ ॥

पतत्पयपाययति कृष्णांघ्रिपद्मयोर्मधुलेहि स्वास्वादयतीति मधुलिट् हानच्छं तेन विसृष्टाये मायागु
णाविषयाः तेषु पुनर्नरमंते अन्यस्तु तन्मध्वास्वादरहितः अतएव कामाभिभूतः सन्नातोज्ञः
पापं प्रमार्ष्टुमपि कर्मैव प्रायश्चित्तरूपमीहेत यतः कर्मणः पुनरपि तैः पापं स्यादेव कुंजरशौच
वत् सतत्वेशोधकत्वाभावात् ३३ नैव विस्मितधियो वभूवुः किंतु सत्यमकमित्येवमेनिरे ततः प्रभृ
ति प्रतिशंकमानाः अस्मान्नैव वैष्णवहत्यादि इति शंकावंतः तद्दृष्टमपि बिभ्यति स्म पाठांतरे नवि
कृष्णांघ्रिपद्ममधुलिट्नपुनर्विसृष्टमायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु अन्यस्तु कामहतआ
त्मरजः प्रमार्ष्टुमीहेत कर्मयत एव रजः पुनः स्यात् ३३ इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्महित्वं सं
स्मृत्य विस्मितधियो यमकिंकरास्ते नैवाच्युताश्रयजनं प्रतिशंकमाना द्रष्टुं च बिभ्यति ततः
प्रभृति स्म राजन् ३४ इतिहासमिमं गुह्यं भगवान् कुंभसंभवः कथयामास मलये आसी
नो हरिमर्चयन् ३५ ॥ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ३ ॥ राजोवाच ॥ देवासुरनृणां
सर्गो नागानां मृगपक्षिणां सामासिकः त्वया प्रोक्तो यस्तु स्वायंभुवेंतरे १ ॥
स्मितधियो जाताः नैव ततः प्रभृति बिभ्यते स्मेत्यर्थः ३४ कुंभसंभवो गस्त्यो मलये पर्वते आसीनो
ऽर्च्यो हरिमर्चयन् पुनः पुनः विश्वासार्थं हरेः पाठोऽस्त्वेशानित्यर्थः ३५ ॥ इति भावार्थदीपिकायां
षष्ठे तृतीयः ३ ॥ चतुर्थोदितित्रिभिर्विश्वरूपजन्मविवक्षया प्रचेतःसुतदक्षस्य वंशस्तावत्प्रतन्यते
चतुर्थे तु प्रजासृष्टौ दक्षेणाराधनं हरेः तपसा हंसगुह्याख्यस्तोत्रेणाच निरूप्यते प्रसक्तानुप्रस
क्तेन स्वायंभुवस्तनान्वये नाम प्रभावमाकर्ण्य वंशस्यास्य वृत्तान्ते देवासुरेति द्वाभ्यां सामासिकः

भा॰ षं॰ टी॰ ४५

व्यासं विस्तारं तेन ततः यथा शक्त्या यथा ससर्ज तां यथा किं तत्प्रकारं च ज्ञातुमिच्छामि अनुसर्गं मन्वन्तरे स
र्गं २ १ दक्षादिरूपेण ससर्जेति वक्तुं दक्षजन्मप्रकारमाह यदेति प्राचीनबर्हिषः पुत्रा यदा समुद्रम
ध्यादुन्मग्ना निर्गताः तदा गां पृथ्वीं द्रुमैर्वृतां ददृशुः नारदोपदेशात् प्राचीनबर्हिषो निवृत्त्या अरा
जके सति कृष्याद्यभावात् ४ तपसा दीपितो मन्युर्येषां ते तेषां द्रुमाणां दग्धुमिच्छया ५ ताभ्यां वा॰

तस्यैव व्यासमिच्छामि त्वत्तोहं ते भगवन् यथा अनुसर्गं यया शक्त्या ससर्ज भगवान् परः २॥ सू
त उवाच॥ इति संप्रश्नमाकर्ण्य राजर्षेर्बादरायणिः प्रतिनन्द्य महायोगी जगाद मुनिसत्तमाः
॥शुक उवाच॥ यदा प्रचेतसः पुत्रा दश प्राचीनबर्हिषः अन्तः समुद्रादुन्मग्ना ददृशुर्गां द्रुमै
र्वृतां ४ द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपोदीपितमन्यवः मुखतो वायुमग्निं च ससृजुस्तद्दिधक्ष
या ५ ताभ्यां निर्दह्यमानांस्तानुपलभ्य कुरूद्वह राजोवाच महान् सोमो मन्युं प्रशमयन्निव
६ मा द्रुमेभ्यो महाभागा दीनेभ्यो द्रोग्धुमर्हथ विवर्द्धयिषवो यूयं प्रजानां पतयः स्मृताः
अहो प्रजापतिपतिर्भगवान् हरिरव्ययः वनस्पतीनोषधीश्च ससर्जोर्जमिषं विभुः ८ अ
न्नं चराणामचरा ह्यपदः पादचारिणां अहस्ता हस्तयुक्तानां द्विपदां च चतुष्पदः ९ यूयं च
पित्रान्वादिष्टा देवदेवेन चानघाः प्रजासर्गाय हि कथं वृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ १० आतिष्ठत

यत्र ताभ्यां दह्यमानान् ज्ञात्वा द्रुमान् वनस्पतीनां राजा ॥सोम उवाच॥ ६ मा द्रुमेभ्य इति नवभिः हे महा
भागाः विशेषेण वर्द्धयितुमिच्छवः ७ प्रजापतीनां पतिर्ब्रह्मा भोज्यदाहो न विनश्यत्याह अहो इ
ति त्रिभिः ऊर्जं भक्ष्यं इषमन्नं ८ ९ १० अतस्मात् निघ्नत आश्रयत सतां मार्गं उपशमं पित्रादिभिर्

श्री ष ४५

प्रजानां प्रजापतिर्देवदेवः अनन्तजीविकानाशेन कर्तव्यः इति हृष्टांत पंचकेनाह लोकानां पालानां
मातापितरौ अज्ञानां ज्ञानदो बुध एव सुहृत् १२ ईश्वरत्वेन नाच्यम् अनन्तो हीनवृत्तं इत्याह अनन्ते
हैश्वितिवः प्रभाभिः १३ आकाशाद्देहे समुत्पतितं आकस्मिकमित्यर्थः आत्मविचारेणयोनि
लोकानां पितरौ वंधुः ईशः पत्न्यः स्त्रियाः पतिः पतिः प्रजानां भितृणां गुरुः ज्ञानां बुधः सुहृत्
१२ अनंतदेहे प्रभु नानामान्मा स्नेह हरिरीश्वरः सर्वं तद्धि स्वयमीहस्त्वमेवैव लोषिता हासौ १३
यः समुत्पतितं देहं आकाशात्मनस्त्वया मलत्वेन आत्मजिज्ञासया यत्स्वगुणानतिवर्तते १४ स
लेटे पे तु मैत्रीनैः खिलानां शिवमस्तु वः वार्क्षी ह्येवा वा कन्या पत्नी त्वप्रतिरक्षिता १५
इत्यामं त्र्यवरा रोहा कन्या मारिषा सीत् च सोमो राजा यथोदत्ता ते यथमे णोपयेमिरे १६ तेभ्यः
तस्यां समभवत् दक्षः प्राचेतसः किलेयस्य प्रजाविसर्गेण लोका आपूरितास्त्रयः १७ यथा
ससर्जे भूतानि दक्षो दुहितृवत्सलः रेतसा मनसा चैव तन्ममावहितः शृणु १८ मनसैवासृ
जत्पूर्वं प्रजापतिरिमाः प्रजाः देवासुरमनुष्यादीन् भस्थलजलौकसः १९ तमबृंहितमा
लोक्य प्रजासर्गं प्रजापतिः विंध्यपादानुपव्रज्य सोऽचरत् दुष्करं तपः २० तत्राघमर्षणं नाम
तीर्थं पापहरं परं उपस्पृश्यानु सवनं तपसातोषयद्धरिं अस्तौषीत् हंसगुह्येन भगवन्तमधो
पजेन २४ खिलानां ये भेषाणां वः पृष्ठाकं च शिवमस्तु हृदार्तवेणार्येन दीयोकन्यां दद्यातिवार्क्षी
वृक्षैः पालिता २५ आसं प्रमोचा यित्वाम्लाम्लापसीं अप्सरसः प्रम्लोचा या सुता २६ २७ दुहितृवत्स
लः इति तस्य कन्या वेपा एव तु तन्ममतः १८ प्रजापतिर्दक्षः १९ अबृंहितं असंवृद्धं विंध्यस्य पा

परायसर्वोत्तमायनमोदधेनमस्करोमि परत्वेहेतुः अवितथानुभूतिः चिच्छक्तिर्यस्य अतोगुणत्र
याभासोजीवोनिमित्तेमायाचतयोर्वंधवेनियंत्रे एवमपिगुणतत्त्वबुद्धिभिर्येजीवास्तैर्नदृष्टंधामस्वरू
पंयस्यतत्रहेतुः निवृत्तमानेयस्मान्मानंप्रमाणंततोनिवृत्तमानमनवधिंवायस्मात्तंतर्हिकथंतत्रआह
स्वयंभुवेस्वप्रकाशाय २३ अदृष्टधामत्वंदर्शयन्नाह नेति पुरुषः सखाजीवः अस्मिन्पुरेदेहेवस
न्नपिअत्रैवसंवसतः सख्युर्यस्यसख्यंकर्मप्रवर्तकत्वादिकंनावैतिनजानातितत्रदृष्टांतः

प्रजापतिरुवाच॥ नमः परायावितथानुभूतयेगुणत्रयाभासनिमित्तवंधवे अदृष्टधाम्ने
गुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानायदधेस्वयंभुवे २३ नयस्यसख्यंपुरुषोवेत्तिसख्युः सखाव
सन्संवसतः पुरेस्मिन् गुणोयथागुणिनोव्यक्तदृष्टेः तस्मैमहेशायनमस्करोमि २४
देहोसवोक्षामनवोभूतमात्रानात्मानमन्यंचविदुः परंयत् सर्वंपुमानवेदगुणांश्चतत्
ज्ञोनवेदसर्वज्ञमनंतमीडे २५

व्यक्तदृष्टेः प्रपंचद्रष्टुः नहिरूपादिरूपयोभवतीतिप्रत्यक्षमानपाठेव्यक्तेप्रपंचएवदृष्टिर्यस्यसः गुणोवि
षयोगुणिनोविषयिणइंद्रियादेः सख्यंप्रकाशकत्वंयथानवेत्तितद्वत् २४ ननुगुणोजडत्वान्नजा
नातुजीवस्तुचेतनः किंमितिनजानातिअतआहदेहइति देहः असवः प्राणाः अक्षाणीन्द्रि
याणिमनवः अंतःकरणानिभूतानिचमात्राः तन्मात्राणिआत्मानंस्वस्वरूपंदृश्यमन्या
निंद्रियवर्गंनयोः परंदेवतावर्गंचनविदुः पुमानजीवस्तुसर्वमेतत्त्रयंवेदगुणांश्चतन्मूलभू

स्वरूपमेवमुक्त्वा स्वप्रकाशत्वमाह यदा मनस उपरामः समाधिः न तु सुषुप्ताविव लयः नच जाग्र
त्स्वप्नयोरिव विक्षेपः तदाह नामरूपे रूप्यंते येन तत्तथा तस्य उपरमे हेतुः दृष्टं दर्शने स्मृतिश्च त
योः संप्रमोषात् तन्नाशात् तदा यः केवलेन स्वरूपज्ञानेन प्रतीयते तस्मै हंसाय शुद्धाय शुचिसद्म
नः सम्यक्प्रतीतिस्थानः यस्तस्मै नमः २६ एवंभूतः केषां प्रतीयत इत्यपेक्षायामाह मनीषिण इ
ति द्वाभ्यां विवेकिनो यं निष्कर्षंति विविच्य ध्यायंति स निर्वाणसुखानुभूतिर्मम प्रसीदतामिति
द्वयोरन्वयः एवं निष्कर्षतोऽप्रतीयत इत्यभावः किमिति निष्कर्षंति स्वशक्तिभिः रुद्धस्वप्रका

यत्रोपरमो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् य ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसा
य तस्मै शुचिसद्मने नमः २६ मनीषिणोंतर्हृदि संनिवेशितं स्वशक्तिभिर्नवभिश्च त्रिवृ
द्भिः वह्निं यथा दारुणि पांचदश्यं मनीषया निष्कर्षंति गूढं २७ स वै ममाशेषविशेष
मायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीदतामनिरुक्तात्मश क्तिः

शमानेकतिभिर्नवभिः पुनश्च त्रिवृद्भिः त्रिगुणाभिः सप्तविंशतिगुणात्मिभिर्गूढं स्वद्धा विपेति निष्कर्षं
तीत्यर्थः यद्वा नवभिः प्रकृतिपुरुषमहदहंकारपंचतन्मात्ररूपाभिः त्रिवृद्भिः त्रिगुणात्मिकाभिः
चकारात् षोडशविकाररूपाभिश्च कथंभूतं निष्कर्षंति मनीषया अंतर्हृदि संनिवेशितं निश्च
लीकृतं पांचदश्यं पंचदशसामिधेनीमंत्रैः प्रकाश्यं अलौकिकं वह्निमिव अहंकारस्य दारोरा
त्मनोऽन्यपरमात्मानं निष्कर्षंतीत्यर्थः २७ अशेषाणां विशेषाणां यस्याः तस्या मायायाः निषेधेन नि
र्वाणसुखानुभूतिर्यस्य अप्रसक्तनिषेधासंभवान्नप्रसक्तिमाह स एव सर्वनामा स एव विश्वरू

भा॰ बे॰
१६

नत्वयदि केवलया सत्स्वया प्रतीयते नहि सर्वनामत्वेचानुपपन्नेवागाय गोचरतादित्याप्रोक्तं सर्वैर्नो
मभिर्वाच्यं प्रत्यत्वादिरूपं च तस्य स्वरूपं वस्तुतो नामभूत्. तथापि मायया च्छन्नत इति श्लोकार्थे इत्येतोप्यप्रा
रूपत्वमस्तुरेति यद्यदिति यद्य तु वसा निरुक्तं अभिहितं धिया निरूपितं अवसितं अत्रहि भिर्वाद्
द्विये निरूपितं गृहीते अतोपि मनसापि निरूपितं संकल्पितं यस्य स्वप्रकाशत्वं तस्य न तत्स्वरूपं नाम भ
त्. स्वरूपनाभावे हेतुः हि यस्मान्नन्त गुणानामेव रूपं पाठान्तरे गुणो वै हि न सत्त्वगुणव्यतिरिक्तः य
तो गुणानामपाय विसर्गाभ्यां प्रलयो अन्तिम्याल स्त्यत इति तथा चेन ना[illegible]ः धिष्ठानं विना न योर
संभवात्. यद्वा यस्य स्वरूपं नामभवति तस्येन मरति तु नीयेनान्वयः २४ तदेव वस्तुतो गुणरूपता
यद्यद्विरुक्तं वचसा निरूपितं धियाक्षिभिर्वा मनसा वो तयस्य नाम स्वरूपं गुणरूपं हि तेस
वै गुणापाय विसर्गलक्षणाः २४ यस्मिन्यतो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते च प
रवरेषां परमं प्राक्प्रसिद्धं तद्ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकं २० ॥ भावमेगीकृत्य अनिरुक्तात्मशक्ति
रिति नेन योतितं मायया सर्ववाच्यत्वेन विश्वप्रमाद्य स्मिन्नधिकरणे यतो पादानात् येन करण
ेन यस्य संबंधि यस्मै संप्रदानाय यदीप्सिततमं यः कर्ता कुरुते स्वतंत्रः कार्यते वान्येन प्रयोज्यका
र्तृत्वे तद्ब्रह्मेति प्रत्येकं संबंधः अत्र च सप्तभिः पदैः सप्तविभक्त्यर्थाः दर्शिताः यथेति च क्रियाकार
कस्वेवंप्रकारत्वाविनाभव्यया नाम र्थाः कुरुते कार्यते चेति सार्थे क्रियान्वयस्य सर्वेषां दर्शितः च
शब्देन भावकर्मादि विहित प्रत्ययार्थाः संगृहीताः तद्ब्रह्मैवेति कुतस्तत्राह तद्धेतुः तेषां कारणं त
त्कुतः सर्वेभ्यः प्राक्प्रसिद्धं तद्ब्रह्म स्वादयः तद्धेतवः श्रूयन्ते अवरेच हरण्यते तत्कार्य ब्रह्मैव तद्धेतुः
तत्राह परेषां अवरेषां च हेतनां परम कारणं तत्सर्व कारणत्वेन स्यकिं नाम सहकारि भवेत्तदा ।

१६ श्रीमत्समस्तभावान्तरगतिवेदं [illegible] ८ श्री[illegible]
[illegible] २४

नन्वेवं सत्ये विप्रमस्य हेतुः तर्हि न कदाचिदमीषां मतादिति वदन्तो मीमांसकाः कुतोत्र विवदंते
तैश्चान्ये स्वभाववादिनः संवदंते नेतेच हिततत्त्वविच्छिरोधिना अपि कुतः पुनः पुनः सङ्ख्येतित त्राह यस्य
माया विद्यायाः शक्तयो विवादसंवादस्य भवः स्यानानिभवंतितसेतंनमः ३१ ननु किं
तद्भस्य यस्य शक्तयो विवादादिभवो भवंतितत्राह अस्तीति योगउपासनाशास्त्रं नत्र हि विराट्
देवतोपासनायां पाताल पादादि कमस्तीत्युपास्यत्वेन विधीयते नास्तीति सांख्यैर्ज्ञान प्रशास्त्रंतत्र
ह्यपाणिपादः अचक्षुः श्रोत्रमिति च पादादि नास्तीति निषिध्यते तयोर्योगसांख्ययोर्यं किं चिन्म
मेअनुवर्तमानेऽवेतिनेप्रतीतेनत्रह्यस्य विवादेव्यविवादास्पदं ब्रह्मसेत्यर्थः विवादेऽस्फुटय

वस्तुनयो वदन्तो वादिनो वै विवादसंवादभुवो भवंति कुर्वंति चैषां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमो
नंतगुणाय भूम्ने ३१ अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः अ
वेक्षितं किंचन योगसांख्ययोः समं परं ह्यनुकूलं बृहत्तत् ३२ योनुग्रहार्थं भजतां पादमूला
मनामरूपो भगवाननंतः नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभिर्भेजे स मह्यं परमः प्रसीदतु ३३

ति भिन्नावस्तीति नास्तीत्येवं परस्परविरुद्धौ धर्मौ ययोः तयोः भिन्नविषयत्वे विरोधो न स्यादित्येकस्थयो
रित्युक्तं एकविषययोः कुतः वस्तुनिष्ठयोः पादादिविधिप्रतिषेधयोः एकवस्तुनिष्ठत्वात् समत्वे हेतुः
परं हि यतो विधिप्रतिषेधयोरविषयस्तयोः पादादि विषयत्वात् ननु तर्हि तथा अविषयस्य सद्भावे किं
प्रमाणं तदाह अनुकूलं अपि ष्ठानं विना पादादि कल्पनायोगात् अवधिं विना तन्निषेधायोगाच्च तत्
वोहप्रपादकत्वेन सिद्ध सिद्धमित्यर्थः तस्मै नमः इति पूर्वेणानुषंगः ३२ ननु उदासीनस्य नमस्यना
मस्कारैः को लाभः तत्राह य इति पादमूलं भजतामनुग्रहार्थं प्राकृतनामरूपरहितोपि नजन्म

विवदन्तेविष्णुश्चैवशिवमाश्रितंमानिकतोवैनतकिताः भगवान्तविदे
सेवार्थं सर्वं प्रसीदतु ३३ ॥

ननु तादृशाः सकामा गणेशादीन्प्रार्थयंते त्वं तु तान्विहाय किमिति भगवंतमेव प्रार्थयसे तत्राह । प्राकृतैररचोदीनैर्ज्ञानपथैः रूपासनामार्गैर्यथाशयं जनं तद्वासनानुसारेण यो देहगतोन्तर्यामी जनं दे वतारूपेण विविधो भाति यथा वायुः पार्थिवं चंपकादिगंधभेदमाश्रित्य नानागंधवानिव भाति रे णोर्गुणां धूसरत्वादिकमाश्रित्य नानारूपवानिव प्रतीयते तेन तत्तत्सेवनं तत्तद्देवतारूपेण फलदानं ना तु सर्वेश्वरत्वेन मम मनोरथं स त्वं करोतु किमेभिर्देवतांतरैरित्यर्थः तदुक्तं गीतासु यो यो यां यां त नुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं स तया श्रद्धया युक्तः

यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयं देहगतो विभाति यथानिलः पार्थिवमाश्रितो गु णं स ईश्वरो मे कुरुतान्मनोरथं ३४ ॥श्रीशुक उवाच॥ इति स्तुतः संस्तुवतः स तस्मिन्नघ मर्षणे आविरासीत्कुरुश्रेष्ठ भगवान्भक्तवत्सलः ३५ कृतपादः सुपर्णांसे प्रलंबाष्ट महाभुजः चक्रशंखासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ३६ पीतवासा घनश्यामः प्रसन्नवदने क्षणः वनमालानिवीतांगो लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ३७ महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकर कुंडलः कांच्यंगुलीयवलयनूपुरांगदभूषितः

तस्माराधनमीहते लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तानिति ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भ जाम्यहमिति चेति ३४ संस्तुवतो दक्षस्य स भगवान्प्रत्यक्षोऽभवत् ३५ तदेवाह यतिसार्धैस्त्रिभिः सुपर्णस्यांसे स्कंधे कृतौ पादौ येन प्रलंबा अष्टौ महांतो भुजा यस्य चक्राद्यष्टायुधधरः ३६ प्रसन्ने व दने ईक्षणे च यस्य वनमालया निवीतं कंठादिपादांतव्याप्तमंगं यस्य लसंतौ श्रीवत्सकौस्तुभौ य स्य ३७ महांति किरीटकानि यस्य स्फुरंती मकरकुंडले यस्य कांच्यादिभिर्विभूषितः वलय मणिबंधभूषणमंगदं कटकस्योक्तमिति ३८

८

त्रैलोक्यमोहनं श्रीवृक्षेणोत्तमाङ्गे सरूपायै ल्लोकपालैः ३९ ४० आहुरिति तान् निमनोहातानीन्द्रिया
णि तैर्यथाहुरिन्द्रियाणां योनिकरैरर्प्यते तथा महानन्दार्णवेनाहूतिकत्वात्वाणादीनां न किंचित्
वक्तुं शक्नोमीत्यर्थः यद्यपि सो नावोचत्तथापि चित्तस्थं देवस्य माणमाह ४२ भावं भक्तिं गतः प्रा
प्तः ४३ यत्तपस्तत्तपः अस्य विश्वस्योद्बृंहणं वृद्धिकरं अतस्तेहं प्रीतः मत्परो लोकसमृद्ध्यर्थं ते

त्रैलोक्यमोहनं रूपं बिभ्रत्त्रिभुवनेश्वरः वृतो नारदनन्दाद्यैः पार्षदैः सुरयूथपैः ३९ स्तूयमा
नोनुगायद्भिः सिद्धगन्धर्वचारणैः रूपं तन्महदाश्चर्यं विचक्ष्यागतसाध्वसः ४० ननाम दण्डव
द्भूमौ प्रहृष्टात्मा प्रजापतिः न किंचनोदीरयितुमशकत्तीव्रया मुदा ४१ आपूरितमनोद्वा
रैर्ह्रदिन्य इव निर्झरैः तं तथावनतं भक्तं प्रजाकामं प्रजापतिं चित्तज्ञः सर्वभूतानामिदमाह
जनार्दनः ४२ ॥श्रीभगवानुवाच॥ प्राचेतस महाभाग संसिद्धस्तपसा भवान् यच्छ्रद्धया मत्परया
मयि भावं परं गतः ४३ प्रीतोहं ते प्रजानाथ यत्तेस्योद्बृंहणं तपः ममैष कामो भूतानां यद्भूयास
र्विभूतयः ४४ ब्रह्मा भवो भवन्तश्च मनवो विबुधेश्वराः विभूतयो मम ह्येता भूतानां भूतिहेत

मत्प्रीतेः किं कारणं तत्राह ममेति भूतानां विभूतयः समृद्धयो भूयासुरिति यत् एष एव मम कामः
अतो मत्कामसम्पूरणाद्देवाहं प्रीतोस्मीत्यर्थः ४४ भूतिविस्तारप्रपञ्चं अत एवोचिताः विभूत्याह ब्र
ह्मेति भवन्तः प्रजापतयः भूतेरुद्भवस्य हेतवः ४५ ॥

भा॰ष॰ १८

विश्वस्रष्टृत्वेन ततस्तस्मादहं प्रीत इत्युक्तं तदेव तपः स्तवन्प्रसंगात्तपांस्यपि लोकवृद्धिकराणि विद्या
दीनि स्तौति तपः यमनियमादिसहितं ध्यानं मे हृदयं विद्या सांगमंत्रजपः साध्यानेन तनोमीति ता
त्पर्यार्थः क्रियाध्यानादिविषयः पूजापाठभावनाशब्दैर्वा बाह्यस्तेन हि ध्यानादिकमाक्रियत इत्याकृ
तिः तातोः सन्निधन्त्राः क्रतवोऽङ्गानि शिरोवाणयत्नमवर्णाः दीवाः उपसदश्च जपी आत्मभागावि
त्यादिस्मृतेः धर्मः क्रतवाद्यपूर्वं आत्मा मनः हृदयाश्रयत्वात् सर्वयज्ञभजस्तत्त्वस्य सवः प्राणाः सु

तपो मे हृदयं ब्रह्मंस्तनुर्विद्या क्रियाकृतिः अंगानि क्रतवो जाता धर्म आत्मासवः सुराः ४६
अहमेवासमेवाग्रे नान्यत्किंचांतरं बहिः संज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विश्वतः ४७ मय्य
नंतगुणेऽनंते गुणतो गुणविग्रहः यदासीत्तत एवाद्यः स्वयंभूः समभूदजः ४८ स वै यदा म
हादेवो मम वीर्योपबृंहितः मेने खिलमिवात्मानमुद्यतः सर्गकर्मणि ४९ अथ मेऽभिहि
तो देवः तपोऽतप्यत दारुणं नव विश्वसृजो युष्मान्येनादावसृजद्विभुः ५०

तर्पणीयत्वात् ४६ तपा
सः संतानवृद्धिहेतुत्वं दर्शयितुं द्वितीयतृतीयोक्तमितिहासमाह चतुर्भिः अहमेवेति वस्तुतः नर
स्वाकृतिः आसमेवेति क्रियांतरव्यावृत्तिः अंतरं ग्राहकं बहिर्ग्राह्यं संज्ञानमात्रं चैतन्यमात्रं अ
व्यक्तमिंद्रियवृत्तिभिरनभिव्यक्तं अत एव प्रसुप्तमिव विश्वतः सर्वत्र ४७ गुणतो मायातः गुणम
यो विग्रहो यस्य सः ततः तदेव अजः अयोनिजः ४८ खिलमसमर्थमिव ४९ मे मया तपतये

५ ... १८

संततिवृद्ध्यपायमाहत्वंति अंगहेदक्षपंचजनाख्यस्यप्रजापतेः ५१ मिथुनस्ययोव्यवायोरतिःस
एवधर्मोयस्यसत्वंतथाभूतायोतस्य ५२ माययानिर्मितम्भूतयास्त्रियासहमिथुनीभूयभविष्यंतिः
प्रज्ञादिरूपेणोल्यंस्यते ५३ ५४ ॥इतिश्रीभावार्थदीपिकायांषष्ठेचतुर्थः ४॥ पंचमेनारदेनाथवाचः
कूटैस्तुनाशितान् सुतान्नाकर्ण्यदक्षोतोःसंशशापेतिनिरूप्यते १ अपृथग्धर्मशीलाएकाचारस्त्व

एषापंचजनस्यांगदुहितावैप्रजापतेः असिक्नीनामपत्नीत्वेप्रजेशप्रतिगृह्यतां ५१ मिथुन
व्यवायधर्मस्त्वंप्रजासर्गमिमंपुनः मिथुनव्यवायधर्मिण्यांभूरिशोभावयिष्यसि ५२ त्व
त्तोःधस्तात्प्रजाः सर्वामिथुनीभूयमायया मदीययाभविष्यंतिहरिष्यंतिचमेवलिं ५३
श्रीशुकउवाच॥ इत्युक्त्वामिषतस्तस्यभगवान्विश्वभावनः स्वप्नोपलब्धार्थइवतत्रैवांत
र्दधेहरिः ५४ ॥इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेचतुर्थोध्यायः॥४॥ श्रीशुकउवाच॥ तस्यांसपांचज
न्यांवैविष्णुमायोपबृंहितः हर्यश्वसंज्ञानयुतंपुत्रानजनयद्विभुः १ अपृथग्धर्मशीलास्ते
सर्वेदाक्षायणानृप पित्राप्रोक्ताःप्रजासर्गेप्रतीचींप्रययुर्दिशं २ तत्रनारायणसरःतीर्थं
सिंधुसमुद्रयोः संगमोयत्रसुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितं ३ तदुपस्पर्शनादेवविनिर्धूतम
लाशयाः धर्मेपारमहंस्येचप्रोत्पन्नमतयोप्युत ४ तेपिरेतपएवोग्रंपित्रादेशेनयंत्रिताः प्र

भावाः १ तत्रप्रतीच्यांदिशिसिंधोर्नद्याःसमुद्रस्यचयत्रसंगमस्तत्रस्थंनारायणसरोनामतीर्थंप्रथ
पृथितन्नयः सुमहत् अतिविशालाणैविनिर्धूतोमलोरागादिर्यस्मात् संप्राप्ताणयोयेषां ४ नान
धर्महंसानांपित्रादेशेनप्रजाविवृद्धयेयत्नानयुक्तानदद्दर्श ५

भा॰ष॰
६९

अहोमोहमार्गाधिकारिणः संतिष्ठन्तेप्रवृत्तिनिष्ठैःकर्मभिःनपश्यंत्विति कृपयानात्रिरूप्यर्थैर्वाक्यै
रुपदिशन्ति यास्मिन्नदाहृयवाचेतिचतुर्भिः पालकाःसंतोपिवालिशाअज्ञाः यूयंकथंप्रजाःस्र
स्थाप्यवत्तेतिविदेवालकाइतिपाठेबालिशात्वेहेतुः ६ एकएवपुरुषोयस्मिन्नतद्राष्ट्रंअहृष्ट्वात्वनुष
गः बिलंचेत्यादिद्वितीयान्तानाअविज्ञायकथंसर्गंकरिष्यथेतितृतीयेनान्वयः ७ पंचपंचानांप
वर्विशतेरङ्गेनदहेत्नोःपंचभ्योद्वारैःपविभिः वज्रैश्रनिर्मितमिवानिनीतांगहंठचेत्यर्थः स्वयंसत
त्रेश्वमिश्रमणस्वभाव ८ विपश्चितःसर्वज्ञस्यस्वपितुरादेशमात्मनोःनरूपमविद्वांसोःजानंतः

इवाचवायदर्थस्याःकथंस्वत्वपथवैप्रजाः अहृष्टुंतेभवोयूयंवालिशाःवतपालकाः ६ न
स्यैकपुरुषंराष्ट्रंविलंवाहृष्टनिर्गमं बहुरूपास्त्रियंचापिपुमांसंपुंश्चलीपतिं ७ नदीमुभय
तोवाहांपंचपंचाद्भुतंगृहं क्वचिद्धंसंचित्रकथंत्तौरंपवंस्वयंभ्रमि ८ कथंस्वपितुरा
देशमविद्वांसोविपश्चितः अनुरूपमविज्ञायअहोसर्गंकरिष्यथ ९ ॥श्रीशुकउवाच॥न
निशम्याथहर्यश्वाऔत्पत्तिकमनीषया वाचःकूटंतुदेवर्षेःस्वयंविममृशुर्धिया २०
भूःक्षेत्रंजीवसंज्ञंयदनादिनिजबंधनं अहृष्ट्वातस्यनिर्वाणंकिमसत्कर्मभिर्भवेत् २१

पूर्वोक्तंचैकपुरुषंराष्ट्रमित्याद्यविज्ञायअहोकथंसर्गंकरिष्यथेत्यन्वयः ९ वाचःकूटंपरोक्षवा
देनार्थांतरमिवप्रतीयमानंवचनंऔत्पत्तिकीसहजामनीषाविचारशक्तिर्येषांः तयाधियास्वय
मेवविममृशुःविचारितवंतः २० नारदोक्तदृष्टवाक्यानांतेविमृष्टपनिर्णीतानर्थानाहदशभिः
अहृष्टेतिभवरूपत्रभवार्थमाह भूरितिक्षेत्रंनत्वात्रजीवसंज्ञंलिंगशरीरंयत्निजबंधनमात्मनो

॥ एकान्तं श्रेयस्करमुक्तमस्यां निर्गतोनाथा श्रपदिः सोऽहं नृपते
निमिः कर्मभिः किंप्रवेश किमसि ॥ २१

षष्ठी ६१

एकएवरूपमित्यस्यार्थमाह एकएवेति तुर्यः सर्वसाक्षी स्वाश्रयः स्वाधारः अभवेति त्वमेकं असङ्गि
ऽस्पृशास्मर्पितैः कर्मभिः १२ विलेचाहमनिर्गमेऽपीत्यस्यार्थमाह पुमान्यद्गत्वा प्राप्य विलस्वर्गं पाता
लगतं त्वनैवैति नावर्त्तते नन प्रत्यक्रूपामस्योतीरूपं ब्रह्म प्रविष्टः अविष्टः असङ्गिः नश्वरस्वर्गादि
साधनैः कर्मभिः १३ बहुरूपोऽस्त्रियमित्यस्यार्थमाह नानारूपेति स्वैरिणी पुंश्चलीव विमोहकैः र
नश्चादिगुणैः अन्वितानन्तन्निष्ठां तस्याश्चवसाने विवेकश्रवात स्यश्यामस्य असङ्गिरणौतैः १४ पु
मांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह तस्याः सङ्गेन भ्रंशितमैश्वर्यं स्वानन्दं यस्य कृतिनाभ्यायोपस्यत

एक एवेश्वरस्तुर्यो भगवान्स्वाश्रयः परः तमदृष्ट्वाभवं पुंसः किमसत्कर्मभिर्भवेत् १२ पुमा
न्नैवैति यद्गत्वा बिलस्वर्गं गतो यथा प्रत्यक्धामाविद इह किमसत्कर्मभिर्भवेत् १३ नाना
रूपात्मनो बुद्धिः स्वैरिणीव गुणान्विता तन्निष्ठामगतस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् १४ तत्सं
गभ्रंशितैश्वर्यं संसरन्तं कुभार्यवत् तद्गतीरबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् १५ सृष्ट्यप्ययक
रीं मायां वेलाकूलान्तवेगिनीं मत्तस्य तामविज्ञस्य किमसत्कर्मभिर्भवेत् १६

हतस्तस्याः गतीः स्वैरवृत्तीः खटत्वाणाः संसरन्तं जीवमबुधस्याजानतः असङ्गिर्बुद्धिविवेकपामैः १५
नदीरूपमयतो वाहामित्यस्यार्थमाह सृष्ट्यप्ययौ करोतीति सृभयतः प्रवाहो दर्शितः वेलाकूलप्र
वाहपतितानां निर्गमस्यानन्तपो विद्यादिना स्वान्ते समीपे वेगिनीं निर्गमप्रतिबन्धकत्वात् यथाहंकारा
दिभिः कृतवेगां मत्तस्य तद्वेगेन विवशस्य अतएव तामविज्ञस्य अविचारयतः असङ्गि
र्मोपिकैः यद्वा वेलाकूलसमुद्रस्य व्यवहारस्यानन्तस्य समीपे समुद्रे दृष्ट्वा तामभ्यायथा सभ

यतोऽन्तर्वृष्टिः कृतवेगा नदी भवति एवं समुद्रतुल्यस्यात्मनोऽपवर्ग
रस्यानेदेहे जन्मजरादिभिः कृतवेगामित्यर्थः वेगिनीमितिपाठे वे

भा॰ष॰
२०

पंचपंचेत्यस्यार्थमाह पंचविंशतितत्वानां पुरुषोद्भुतदर्पणः आश्चर्यरूपम् आश्रयः अध्या-
त्मं कार्यकारणसंघाताधिष्ठातारं तमबुधस्य असद्भिः मिथ्याभूतैः कृतैः १७ क्वचिद्धृतमित्य-
स्यार्थमाह ऐश्वरं ईश्वरप्रतिपादकं विविक्तं पदं चिज्जडरूपं च स्वयं येनेति हंसपदं व्याख्यातं बंध-
मोक्षावनुदर्शयतीति तथा ऋतेन चित्राः कथा यस्येति व्याख्यातं तदुत्सृज्य शास्त्रमनभ्यस्यस्त्वाय
स्वविप्रविरुद्धैरसद्भिर्बहिर्मुखैः १८ क्षौरपव्यमित्यस्यार्थमाह कालचक्रमिति भ्रमिः भ्र-
मणात्मकं तीक्ष्णमिति निष्कर्षयतीति च क्षौरपव्यपदं व्याख्यातं तदबुधस्य स्वतएव फलस्मानित्य

पंचविंशतितत्वानां पुरुषोद्भुतदर्पणः अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् १७ ऐश्व-
रं शास्त्रमुत्सृज्य बंधमोक्षानुदर्शनं विविक्तपदमज्ञाय किमसत्कर्मभिर्भवेत् १८ काल-
चक्रं भ्रमि तीक्ष्णं सर्वं निष्कर्षयज्जगत् स्वतंत्रमबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् १९
शास्त्रस्य पितुरादेशं यो न वेद निवर्तकं कथं तदनुरूपाय गुणविस्रंभ्युपक्रमेत् २० इति
व्यवसिता राजन् हर्यश्वा एकचेतसः प्रययुस्तं परिक्रम्य पंथानमनिवर्तनं २१

तद्बुद्ध्या काम्यकर्मानुष्ठानेनैव पुरुषार्थं वा दुःखात् असद्भिः १९ स्वपितुरादेशमित्यस्यार्थमाह शास्त्रस्य सव-
त्वात् पितुः ही तो यजन्महेतोः तदनुरूपाय निवृत्त्यनुरूपाय निवर्तकमादेशं यो न वेद स कथं गु-
णविस्रंभी गुणमयप्रवृत्तिमार्गे विस्रंभवान् सन् उपक्रमेत् स्वपितुरादेशं प्रवर्तमोक्षो देशात्मक सबुद्धौ।
नाजीवमायोजनात्मनो शास्त्रकालोपदेशानामज्ञानेन किमसत्कर्मभिः इति वाचः कूटसंग्रहश्लो-
काः २० इति व्यवसिताः एवं निश्चितवंतः एकचेतसः एकमनस्युक्ताः तेनारदं प्रदक्षिणीकृ-

५४
२०

निर्मातः साक्षात्कृतो योहृषीकेशः तस्य पदांबुजे अनवचरन अनवचरादित्यर्थः २१ नाशमदर्शनेस्वधर्म
मंसं च शीलेन पालं तेते शोभंते इतितथा तेषां कः इत्तः स प्रजनं स्वस्तनु त्र वतेग्रुचा शोकानोस्याने
२३ अजेनब्रह्मणा सहस्रपात् सहस्रसंख्यान् २४ २५ परमं ब्रह्मप्रणवं वदन्मा मामंत्रेवा २६ इ
दुस्पतिं वाचं मंत्राणां पतिं विस्मापयामास २७ विश्वहंस नाम्ना याय परमहंसाय नमो धीमा

स त्व ब्रह्मणा निर्मितं हृषीकेशपदांबुजे अदेवं विनमावेश्य लोकाननवचरन्मुनिः २२ नाशं
निशाम्य पुत्राणां नारदः शीलशालिनो अनन्तनयनकः शोचनप्रजस्त्वगुचार्पदे २३ स
भूयः पांचजन्यायामजेन परिसांत्वितः पुत्रानजनयद्दक्षः सवलाश्वान्सहस्रशः २४ तेपि
पित्रा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः नारायणसरो जग्मुर्यत्र सिद्धाः स्वपूर्वजाः २५ तदुप
स्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः जपंतो ब्रह्म परमं तेपुस्तत्र महत्तपः २६ अब्भक्षाः कति
चिन्मासान्कति चिद्वायुभोजनाः आराधयन्मंत्रमिममभ्यस्यंत इडस्पतिं २७ ओं नमो नाराय
णाय पुरुषाय महात्मने विशुद्धसत्वधिष्ण्याय महाहंसाय धीमहि २८ इति तानपि राजें
द्र प्रतिसर्गधियो मुनिः उपेत्य नारदः प्राह वाचः कूटानि पूर्ववत् २९ दाक्षायणाः संशृणुत
गदतो निगमं मम अन्विच्छतानुपदवीं भ्रातृणां भ्रातृवत्सलाः ३० भ्रातृणां प्रायणं

हि २८ प्रतिसर्गे धीर्येषां तान् वाचः कूटानि अन्तर्हृष्णांनेभवइत्यादीनि पूर्वोक्तानि प्राह २९ देहा
दाक्षायणाः संशृणुत इत्यादि पुनरप्यदपिप्राह निगमममुपदेशं अन्विच्छत अवलोकयत ३०
प्रायणं प्रकृष्टं गमनं पुण्यमेववं धु यसमरुद्भिर्भ्रातृवत्सलैर्देवैः ११ ॥

भा० ष०
२१

अमोचेदर्शनं यस्य हेषारिष आर्य १२ सधीचीनं समीचीनं प्रत्याह तिलभ्यं अनुपथं अनुगमं
याने पश्चिमायामिनीः गताः गतवत्य एव ११ १४ पुत्राणां मार्गमहं स्वनिष्ठाम् अपक्षन्य दत्तो पिश्र
यत्नो विरक्तः स्यादिति तदनुग्रहार्थं देवर्षिः तत्या सर्वगतः तदा तमुपलभ्य दक्षप्राह १५ साधोहि
वलिंगं वेषोयस्य तेन त्वया नोऽस्मदीयानां अकार्यमसाधु अकारि कृतं देवाह असाधु नोऽस्वधर्मं प्रव
र्तनाभिर्लोको मार्गः समदर्शितः १६ ननु सन्यासिनो मार्गः साधुरेवमोक्षहेतुत्वात् त्यत्राह ऋणत्र
यापाकरणं विना तु महाननर्थ एवेत्याह ऋणैरिति जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिरृणवान् जा
यत एवा कर्मणा विना तु महाननर्थ एवेत्याह ऋणैरिति

अ एतावद्उक्त्वा मुण्डयोर्नारदो मोक्षदर्शनः तेपि तावनुगमन्मार्गं भ्रातॄणामेव मारिष ११ स
भी चीनं प्रतीचीनं परस्मात्तु पश्चागताः नाद्यापि ते निवर्तन्ते पश्चिमायामिनी रिव १२
एतस्मिन्काल उत्पातान्बहून्पश्यन्प्रजापतिः पूर्ववन्नारदकृतं पुत्रनाशमुपाशृणोत् ।
१४ चुक्रोध नारदायासौ पुत्रशोकविमूर्छितः देवर्षिमुपलभ्याह रोषाद्विस्फुरिताधर
ः १५ ॥दक्ष उवाच॥ अहो असाधो साधूनां साधुलिंगेन नस्त्वया असाध्वकार्यर्भकाणां भिक्षो
र्मार्गः प्रदर्शितः १६ ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्मणां विघातः श्रेयसः पा

तायं तेब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचा
री वा सीदिति श्रुतिः ऋणैरमुक्तानां तेन अमीमांसितानि विचारितानि कर्माणि यैः तेषां तावदृण
विमोक्षो नास्ति तत्कर्मकालभाविनाशः पुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोरभावेन पितृदेवर्षिऋणा
न विमुक्तिरस्ति नास्ति अतः हे पाप विषयभोगत्यागात् इहलोके श्रेयसो विघातः कृतः मोक्षा
नधिकारित्वाच्च परलोकेपि श्रेयसो विघातः कृत इत्यर्थः तथा च मनुः ऋणानि त्रीण्यपाकृ

पलोकपोह्मयो

११ त्यमनोनो नोनिवेपायेत अनयाकृत्य मोटं नसेवयानो व्रजन्त्य
यति १२

बालानांमतिंयुज्ञाहिविषयाभिज्ञानीतितथा एवंनिरस्तकोपः निर्घृणः हरेर्यशोनाशकः सन्न
पार्षदानांमध्येकथंचरसि ३८ निर्लज्जत्वमेवाह ननुनाम्नेभागवताः सर्वेभूतानुग्रहपरवशाः
तेनुभूतविप्रियंकुर्वन्कथंनलज्जसेइतिभावः ३९ ननुवैराग्यार्थोपशमः उपशमाचभूतस्नेह।
पाशच्छेदनभवतिनचाविरक्तस्य अरण्याश्रयणाकरणांश्रवणके यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजे
त् यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदित्यादिश्रुतेः अतोवैराग्योपदेशेनतेषांमयानुग्रहएवकृ
तइतिचेत्तत्राहनेति यद्यपित्वमेवमन्यसेतथापिस्वयंकेवलिनाज्ञानेविनावधूतवेषेणत्वया

एवंत्वंनिरपक्रोशोबालानांमतिभिद्धरेः पार्षदमध्येचरसियशोहानिरपत्रपः ३८ ननु
भागवतानित्यंभूतानुग्रहकातराः ऋतेत्वांसौहृदघ्नंवैवैरंकरमवैरिणाम् ३९ नेत्थंपुंसांवि
रागःस्यात्त्वयाकेवलिनामृषामन्यसेयद्युपशमंस्नेहपाशनिकृन्तनं ४० नानुभूयनजा
नातिपुमान्विषयतीक्ष्णतां निर्विद्येतस्वयंतस्मान्नतथाभिन्नधीःपरैः ४१ यन्नस्त्वंकर्म
संधानांसाधूनांगृहमेधिनां कृतवानसिदुर्मर्षंविप्रियंतवमर्षितं ४२ ॥

इत्थंमतिचालनेकृतेपिपुंविरागोनैवस्यात् नचविरागंविनोपशमः नचतेनविनास्नेहपाशा।
निकृन्तनमित्यर्थः ४० इत्थंविरागोनस्यादित्यत्रहेतुमाह नानुभूयेत्यननुभूयविषयाणांती
क्ष्णतांदुःखहेतुत्वंनजानाति तस्माद्विषयानुभवेनतीक्ष्णत्वज्ञानात् ४१ यन्नस्त्वयास्माक
मपिवपनंकुर्मइत्याहयदिति कर्मसंधानांकर्ममर्यादानांकर्मसंधानामितिपाठेविप्रियं।
कृतंमज्ञाननाशमित्यर्थः दुःसहंयत् त्वंकृतवानसितन्मर्षितंसोढं ४२

तथापि तवाभद्रं भविष्यतीत्याह तंतुकृंतन यंस्तानकरोरकपयस्मात् अभद्रं पुत्राणां स्थानं भ्रं
शं तदेव स्थानं भवेदिति मम तु कुलेन शापः ४१ वाढं तथेति स्वीकृतवान् ईश्वरोपि प्रतिशापे समर्थो
पि तितिक्षेत न सहते तितिक्षत एतावानेव ४२ ॥इति श्रीभावार्थदीपिकायां षष्ठे पंचमः॥५॥ षष्ठे षष्ठे
दक्षकन्यान्वयाः प्रकीर्तिताः यद्वंशप्रसवतो जातो विश्वरूपो हितेस्तनात् १ नारदानुशापेन
नाशमापुत्रकमानोऽनुहितं जनयामास २ कायकश्यपाय द्विषट् द्विगुणाः षट् द्वादश याः सुताः

तंतुकृंतन यत्र त्वमभद्रमचरः पुनः तस्माल्लोकेषु ते मूढ न भवेद्भ्रमतः पदं ४१ ॥श्रीशुक उवा
च॥ प्रतिजग्राह तद्बाढं नारदः साधुसंमतः एतावान् साधुवादो हि तितिक्षेतेश्वरः स्वयं ४२
इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे पंचमोऽध्यायः॥५॥ श्रीशुक उवाच॥ ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतः स्व
यंभुवा षष्टिं संजनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः १ दश धर्माय कायेंदोर्द्विषट् त्रिणव दत्तवा
न् भूतांगिरः कृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे तार्क्ष्याय चापराः २ नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानां च मे शृ
णु यासां प्रसूतिप्रसवैर्लोका आपूरितास्त्रयः ३ भानुर्लंबा ककुब्जामिर्विश्वा साध्या मरु
त्वती वसुर्मुहूर्ता संकल्पा धर्मपत्न्यः सुतान् शृणु ४ भानोस्तु वेदऋषभ इंद्रसेनस्ततो नृ
प विद्योत आसील्लंबायास्ततश्च स्तनयित्नवः ५ ककुभः संकटस्तस्य कीकटस्तनयो यो

त्रयोदशेत्यर्थः इंदवे सोमाय त्रिणव सप्तविंशतिं तार्क्ष्याय नामांतरं प्राप्ताय कश्यपायैवं भूताश्च वा
शिष्टाश्चतस्रः २ सापत्यानाममूषां सहितानां नामेमानि मत्तः शृणु प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिभिः ३
४ ततो वेदऋषभात् ५ यतः कीकटात् भुवो दुर्गाणि दुर्गाभिमानिनो देवाः जामेयः जाम्याः

तत्सुतः साध्यानां सुतः ७ वसोर्वंशमष्टम्यस्ताद्वंते निर्दिशति मे मतः १० अभिमतिर्नाम पत्नी तस्या
हर्षादयः पुत्राः ११ सह आयुः पुरोजवाश्च पुत्राः पुराणि १२ १३ स्कंदश्च कृत्तिकासुतो ये-
पुत्रः शाखाद्यास्तु निगमेषु इति च प्रसिद्धेः ततः पृथक् १४ आकृतीपतिः शिल्पाचार्यः त

विश्वेदेवास्तु विश्वाया अप्रजांस्तान्प्रचक्षते साध्यो गणस्तु साध्याया अर्थसिद्धिस्तत्सु-
तः ७ मरुत्वांश्च जयंतश्च मरुत्वत्यां बभूवतुः जयंतो वासुदेवांश उपेंद्र इति यं विदुः ८ मौ-
हूर्तिका देवगणा मुहूर्तायाश्च जज्ञिरे ये वै फलं प्रयच्छंति भूतानां स्वस्वकालजं ९ संक-
ल्पायास्तु संकल्पः कामः संकल्पजः स्मृतः वसवोष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शृ-
णु १० द्रोणः प्राणो ध्रुवोर्कोग्निर्दोषो वसुर्विभावसुः द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या हर्षशोक-
भयादयः ११ प्राणस्योर्जस्वती भार्या सह आयुः पुरोजवः ध्रुवस्य भार्या धरणिरसूत वि-
विधाः पुरः १२ अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः स्मृताः अग्नेर्भार्या वसोर्धारा पुत्रा द्र-
विणकादयः १३ स्कंदश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः दोषस्य शर्वरीपुत्रः शि-
शुमारो हरेः कला १४ वसोरांगिरसीपुत्रो विश्वकर्माकृतीपतिः ततो मनुश्चाक्षुषो-
भूद्विश्वे साध्या मनोः सुताः १५ विभावसोरसूतोषा व्युष्टं रोचिषमातपं पंचयामोथ

तो विश्वकर्मणश्चाक्षुषो मनुरासीत् १५ उषाभार्या अथ यस्मात् पात् पंचयामो दिवसो जातः अ-
न एव तत्र स्थितियाम्य प्रदोषप्रत्यूषयोर्दिवसस्यावयवत्वात् १६
॥

प मृतस्य हे भार्ये तयोर्वंशमाह स्वरूपेति १७ महानित्येवं एकादशरूपस्य रुद्रपार्षदाः प्रेतादयः
स्वन्ये स्वन्यस्यां जाताः १८ अङ्गिरसः सुधासतीचेति हे भार्ये तयोर्वंशमाह प्रजापतेरिति स्वधा नाम
पितॄन् पितरं पुत्रत्वे करोत् अथ सतीवाथर्वाङ्गिरसं नाम वेदं १९ कृशाश्वस्यार्चिर्धिषणेति
हे भार्ये वंशमाह कृशाश्व इति २० २१ सुपर्णी विनता अनन्तरूपस्य रूपं २२ रोहिण्यामेव प्रेमा

सरूपासूत भूतस्य भार्या रुद्रांश्च कोटिशः रैवतोजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाकपिः १७
अजैकपादहिर्बुध्न्यो बहुरूपो महानिति रुद्रस्य पार्षदाश्चान्ये घोराः प्रेतविनायकाः १८
प्रजापतेरङ्गिरसः स्वधा पत्नी पितॄनथ अथर्वाङ्गिरसं वेदं पुत्रत्वे चाकरोत् सती १९ कृ
शाश्वोर्चिषि भार्यायां धूमकेशमजीजनत् धिषणायां वेदशिरो देवलं वयुनं मनुं २०
तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनीति पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी शलभानथ २१
सुपर्णासूत गरुडं साक्षाद्यज्ञेशवाहनं सूर्यसूतमनूरुं च कद्रूर्नागाननेकशः २२ कृत्ति
कादीनि नक्षत्राणीन्दोः पत्न्यस्तु भारत दक्षशापात्सोनपत्यस्तासु यक्ष्मग्रहार्दितः २३
पुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेभे क्षये दिताः शृणु नामानि लोकानां मातॄणां शङ्कराणि
च २४ अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा

निशायेनान्यासामपेक्षणात् कुपितस्य दक्षस्य शापात् यक्ष्मग्रहार्दितः क्षयरोगपीडितः सन् ।
तासु अनपत्यो भूत् तं दक्षं प्रसाद्य केवलं कला एव लेभे न तु अपत्यानि कथं भूतानीत्येकस्य पत्न्ये

अत्यत्वेनसरामन्नायथायथंस्वक्रमेणतानासौवेश्वामाहतिमेरित्यादिना २६ २७ सोरसाःसुरा
सायाःपुत्राः २८ प्राधानिकानसख्यानसृष्टादशाम्रुण २९ १ वैश्वानरोदनोःपुत्रः तस्यसुताः २२

तिमेर्यादोगणाआसन्श्वापदाःसरमासुताः सुरभेर्महिषागावोयेचान्येद्विशफानृप २६ १
ताम्रायाःश्येनगृध्राद्यामुनेरप्सरसांगणाः दंदशूकादयःसर्पाःराजन्क्रोधवशात्मजाः २७ १
इलायाभूरुहाःसर्वेयातुधानाश्चसौरसाः अरिष्टायाश्चगंधर्वाःकाष्ठायाद्विशफेतराः २८
सुतादनोरेकषष्टिस्तेषांप्राधानिकाञ्शृणु द्विमूर्धाशंबरोरिष्टोहयग्रीवोविभावसुः २९
अयोमुखःशंकुशिराःस्वर्भानुःकपिलोरुणः पुलोमावृषपर्वाचएकचक्रोनुतापनः ३०
धूम्रकेशोविरूपाक्षोविप्रचित्तिश्चदुर्जयः स्वर्भानोःसुप्रभांकन्यामुवाहनमुचिःकिल ३१
वृषपर्वणस्तुशर्मिष्ठांययातिर्नाहुषोबली ३१ वैश्वानरसुतायाश्चचतस्रश्चारुदर्शनाः
उपदानवीहयशिराःपुलोमाकालकातथा ३२ उपदानवींहिरण्याक्षःक्रतुर्हयशिरांनृ
प ३३ पुलोमांकालकांचद्वेवैश्वानरसुतेतुकः उपयेमेथभगवान्कश्यपोब्रह्मचोदितः
पौलोमाःकालकेयाश्चदानवायुद्धशालिनः तयोःषष्टिसहस्राणियज्ञघ्नांस्तेपितुःपिता
जघानस्वर्गतोराजन्एकइंद्रप्रियंकरः ३४ विप्रचित्तिःसिंहिकायांशतंचैकमजीजनत्
राहुज्येष्ठंकेतुशतंग्रहत्वंयउपागताः ३५ अथातःश्रूयतांवंशोयोदितेरनुपूर्वशः यत्र

कःप्रजापतिःकश्यपःउपयेमेदानवीपरिणयनेब्रह्मणाचोदितइति ३३ तयोःषष्टिसहस्राणि
निवातकवचाःपुत्रानाताः ३३ तांश्चस्वर्गंगतःसन्तेपितामहोऽर्जुनोजघान ३४ राहुज्येष्ठोये

भा॰ष॰ २४

३८ अस्य तत्र जनयन्न विवर्तमाना ३९ ततः विवस्वतः ४० चर्षणयः कृताः कृतज्ञानवंतः ।
यथापतिकर्मत्वेन निंद्रादयुक्तैः यत्र येषु आत्मानः संस्थानविशेषेण मानुषीजातिर्ब्रह्मोपकल्पिताः
तथा च श्रुतिः पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मेति ४२ कुपिते हरामिति शेषः विवृतद्विजः प्रकटितदं

विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाथ सविता भगः धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः ३८ वि
वस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञासूयत वै मनुं मिथुनं च महाभागा यमं देवं यमीं तथा सैव भूत्वाथ वड
वा नासत्यौ सुषुवे भुवि ३९ छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिं च मनुं ततः कन्यां च तपतीं या वै व
व्रे संवरणं पतिं ४० अर्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः यत्र वै मानुषी जातिर्ब्र
ह्मणा चोपकल्पिता ४१ पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदंतोऽभवत्पुरा योऽसौ दक्षाय कुपितं ज
हास विवृतद्विजः ४२ त्वष्टुर्दैत्यात्मजा भार्या रचना नाम कन्यका संनिवेशस्तयोर्जज्ञे वि
श्वरूपश्च वीर्यवान् ४३ तं वव्रिरे सुरगणाः दौहित्रं द्विषतामपि विमतेन परित्यक्ता गुरु
णांगिरसेन यत् ४४ ॥इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ६॥ राजोवाच॥ कस्य हेतोः प
रित्यक्ता आचार्येणात्मनः सुराः एतदाचक्ष्व भगवन् शिष्याणामक्रमं गुरौ १

तः सन् ४२ ४३ यद्यदा विमतेन अवज्ञातेन बृहस्पतिना परित्यक्ताः तदा द्विषतोऽपि असुराणां भागि
नेयमपि विश्वरूपं दौहित्रं वृतवंतः ४४ ॥इति श्रीभावार्थे षष्ठोऽध्यायः ६॥ सप्तमे विश्वरूपोऽसौ पौ
रोहित्ये वृतः सुरैः गुरुणा सुपरित्यक्तैः पौरोहित्यमथाकरोत् १ कस्य हेतोः कस्माद्धेतोः आत्म

ष॰ टी॰ भा॰ श्रीधरीयं ५

सद्गोयदासंप्राप्तं वाचस्पतिं नाभ्यनंदत नाद्रियत नावनत त्वाससोगिरसः ततो निर्गत्य तूष्णीं स्वगृहमाययौ
विश्वरूपाख्यानमन्वयः अनादरहेतुमदं दर्शयितुं वर्णयति त्रिभुवनैश्वर्यमदेनोल्लंघितः सत्पथं
यायेन सः २ परिश्रितः परिवृतः ३ ४ आस्थाने सभायामत्र अध्यासने सिंहासने तदाश्रितः ५ पा

श्रीशुकउवाच॥ इंद्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लंघितसत्पथः मरुद्भिर्वसुभिरुद्रैरादित्यैरृभुभिर्नृप १ विश्वेदेवैश्च साध्यैश्च नासत्याभ्यां परिश्रितः सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः २ विद्याधराप्सरोभिश्च किंनरैः पतगोरगैः निषेव्यमाणो मघवा स्तूयमानश्च भारत ३ उपगीयमानो ललितमास्थानाध्यासनाश्रितः पांडुरेणातपत्रेण चंद्रमंडलचारुणा ४ युक्तश्चान्यैः पारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः विराजमानः पौलोम्या सहार्धासनया भृशं ५ स यदा परमाचार्यं देवानामात्मनश्च ह नाभ्यनंदत संप्राप्तं प्रत्युत्थानासनादिभिः ६ वाचस्पतिं मुनिवरं सुरासुरनमस्कृतं नोच्चचालासनादिंद्रः पश्यन्नपि सभागतं ७ ततो निर्गत्य सहसा कविरांगिरसः प्रभुः आययौ स्वगृहं तूष्णीं विद्वान् श्रीमदविक्रियां ८ तर्ह्येव प्रतिबुध्येंद्रो गुरुहेलनमात्मनः गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना ९ अहो बत ममासाधु कृतं वै दभ्र

रमेष्ठैर्महाराजचिह्नैः आसनस्यार्द्धे स्थितया पौलोम्या सह विराजमानः सन् ६ उत्थानादिना नाभ्यनंदत ७ तथोच्चचाल आसनतएव स्थितोपि किंचिन्न चलितवान् ८ श्रीमदेन या विक्रिया तां विद्वान् ९ प्रतिबुध्य अनुस्मृत्य १० मम कृतं कर्म अहो असाधु यस्मात् दभ्रबुद्धिना अल्पमतिना म

मा॰ष॰ विभुधानां सात्विकानां देवानामीश्वरोप्यहं १२ नतु सिंहासनस्थोऽराजाभूः स्थानेन तु कुर्यात्सिंहासनावदंति ।
२५ तत्राह यद्यपि सिंहासनेऽधिष्ठितोस्म्यासने १३ कृपयेदं दिशेति उपदिशनीति कृपयथ देवाः तेषां वचः श्रुत्व
मयः स्नवेष्वेषां तेषां यथा मजेनं तं नवमनुमंत्रितिनहुन १४ अगाधायां भीत्याधिष्ठणाय स्यात्तं विशवः

कोऽस्हेत्यंपरिनोलक्ष्मीं त्रिविष्टपपतेरपि यथाहमासरं भावं नीतोय विभुधेश्वरः १२ येषाम्
मेत्वं धिष्ठणमधितिष्ठन्न कंचन प्रभुतिष्टेदिति नृपधर्मे तेन परं विदुः १३ तेषां कृपयदे ।
षूंणोपतनां तमसिद्धयः येऽस्य पूर्ववचस्तेवेमंत्रत्यपण सुवारव १४ अथाहममराचा
येमगाधधिष्ठणं हित्त प्रसादयिष्ये तिशवः श्रीसौतत्वरणस्पृशन् १५ एवं चिंतयतस्तस्य ।
स्मयोऽनोभगवान्महान् हृहस्पतिर्गतोऽदृष्टां गतिमध्यात्ममायया १६ गुरोर्नाधिगतः
संज्ञां परीतन्भगवान्स्वराट् ध्यायंधिया सुरैर्युक्तः शर्मनालभतात्मनः १७ ततस्ते वा
सवः सर्वे आश्रित्योपानसंमत दैत्वास्तु धर्मचक्रंदु महास्त्राततायिनः १८ तैर्विसृष्टे
भुमिल्लीत्वौ निर्भिन्नांगोरुबाहवः ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहेंद्रा नतकंधराः १९ तांस्तथा
भ्यर्दितान्वीक्ष्य भगवानात्मभूरजः कृपया परया देव उवाच परिसांत्वयत् २० ॥ब्रह्मोवाच॥
अहोवत सुरश्रेष्ठा ह्यभद्रं वः कृतं महत् ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं दांतमैश्वर्यात्राभ्यनंदत २१

शाभ्यहीनः सन् १५ अधिकृतायात्ममायया १६ गुरोः संज्ञां ज्ञानोपायं परीतमालोयिनाधिगतः १७
आततायिनः उद्यतास्त्राः १८ निर्भिन्नान्यंगान्यूरवो बाहवश्च येषां १९ २० वोधु
भ्याकृतं करणमहदभद्रं तदाह ब्रह्मिष्ठमिति नाभ्यनंदत नाभिनंदितवंतः २१ ॥ २५

परेभ्यः शत्रुभ्यो वः पराभव इति यत्‌ अनयस्य अन्यायस्य संबंधी फलरूप आसीत्‌ उक्तं च ब्राह्मणं कुल
संपन्नं भक्तं विशेषो महात्मनः आयांतं वीक्ष्य नोत्तिष्ठेद् वैरिभ्यः स्वयमेव वैरिणो हंतारो येषां २२
गुरुतिरस्कारस्कारणं वेदस्य पवयोपचयकारणमित्यसरद्दृष्टांतेनाह मघवन्निति द्विषतः शत्रून्‌
काव्यं भार्गवं शुक्रमेव सेवोपचितान्‌ उपचिततमेवाह आददीरन्‌ गृह्णीयुः २३ अभेद्यो मंत्रो येषाम्
तस्मायमनयस्यासीत्परेभ्यो वः पराभवः प्रक्षीणेभ्यः स्ववैरिभ्यः समृद्धानां च यत्सुराः २२ मघव
न्द्विषतः पश्य प्रक्षीणान्गुर्वतिक्रमात्‌ संप्रत्युपचितान्भूयः काव्यमाराध्य भक्तितः २३ आ
ददीरन्निलयनं ममापि भृगुदेवताः २४ त्रिविष्टपं किं गणयंत्यभेद्यमंत्रा भृगूणामनुशिक्षिता
र्थाः न विप्रगोविंदगवीश्वराणां भवंत्यभद्राणि नरेश्वराणां २५ तद्विश्वरूपं भजताशु विप्रं त
पस्विनं त्वाष्ट्रमथात्मवंतं सभाजितोर्थान्स विधास्यते वो यदि क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्म २५ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ तएवमुदिता राजन्ब्रह्मणा विगतज्वराः ऋषिं त्वाष्ट्रमुपव्रज्य परिष्वज्येदमब्रु
वन्‌ २६ ॥देवा ऊचुः॥ वयं तेतिथयः प्राप्ता आश्रमं भद्रमस्तु ते कामः संपाद्यतां तात पितॄणां स
मयोचितः २७ पुत्राणां हि परो धर्मः पितृशुश्रूषणं सतां अपि पुत्रवतां ब्रह्मन्किमुत ब्रह्मचारि
णां २८ आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः भ्राता मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता साक्षात्क्षिते
स्तनुः २९ दयाया भगिनी मूर्तिर्धर्मस्यात्मातिथिः स्वयं अग्नेरभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि चा

अनुशिक्षितार्थाः शिष्याः यतः विप्राणां गोविंदो गावश्च ईश्वराः अनुग्राहकाः येषां तेषामेव अभद्राणि न भवं
ति अन्येषां तु भवंत्येव २४ ततस्मात्‌ अथ अनंतरमेव भजत अस्य कर्म अपराधरूपतया २५ उदिताः उक्ताः
२६ अतिथीनां पितॄणां च प्रणामार्थमाहुः २७ २८ आचार्य उपनीय वेदाध्यापकः ब्रह्मणो वेदस्य मूर्तिः

भा॰ष॰ २६

सन्देशमाहुः वृणीमह इति ३२ ननु पौरोहित्येन कनिष्ठस्य ममाभिवंदनं करिष्यथेति विगर्हितं तत्राहुः
नेति अर्थेषु प्रयोजनेन निमित्तेन यविष्ठानामभिवंदनेन निंदंति किंच छंदोभ्यः मंत्रेभ्योन्यत्र वयो ज्येष्ठ
स्य कारणं न तु मंत्रेषु अतोस्माकं मंत्रज्ञात्तेन त्वमेव ज्येष्ठो भविष्यसि यद्वा छंदोभ्योन्यत्र वेदान् विहाय
वय एव ज्येष्ठस्य कारणं न भवति किं तु वेदा एव कारणं न त्वाम्येन वयः वेदज्ञत्वाच्च त्वमेव ज्येष्ठ इत्यर्थः
३३ निर्दिष्टं नमपीत पौरोहित्यं महाभागमयेन करिष्यामीत्याह सार्धेन विगर्हितं पौरोहित्यं धर्मशीलैः अ

वृणीमहे त्वोपाध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुं यथांजसा विजेष्यामः सपत्नांस्तव तेजसा ३२ न गर्ह
यंति ह्यर्थेषु यविष्ठांघ्र्यभिवंदनं छंदोभ्योन्यत्र न ब्रह्मन् वयो ज्यैष्ठस्य कारणं ३३ ऋषिरुवा
च॥ अभ्यर्थितः सुरगणैः पौरोहित्ये महातपाः स विश्वरूपस्तानाह प्रसन्नः श्लक्ष्णया गिरा
३४॥ विश्वरूप उवाच॥ विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्चउपव्ययं कथं नु मद्विधो नाथा लोकेशैर
भियाचितं ३५ प्रत्याख्यास्यति तच्छिष्यः स एव स्वार्थ उच्यते अकिंचनानां हि धनं शिलोञ्छनं
तेनेह निर्वर्तितसाधुसत्क्रियः कथं विगर्ह्यं नु करोम्यधीश्वराः पौरोधसं हृष्यति येन दुर्म
तिः ३६ तथापि न प्रतिब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत् भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साध
ये॥ बादरायणिरुवाच॥ तेभ्य एवं प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः पौरोहित्यं वृतश्चक्रे परमे

धर्मे हेतुत्वात् किंच ब्रह्मवर्चउपव्ययं ब्रह्मवर्चसस्य क्षयकरं प्रत्याख्यातुं च मादृशो नार्ह
तीत्याह कथमिति तेषां शिष्यः शिष्यत्वेनार्हः स एव प्रत्याख्यानाभाव एव शिष्यस्य स्वार्थ उच्यते ३५
ननु पौरोहित्येन धनलाभाद्धर्मः सिध्येत् अन्यथा निर्धनस्य कुतो धर्मः अत एव तेन लोके हृष्यति
तत्राह अकिंचनानां नाणि शिलोञ्छनं हि धनं हे तेते स्वामी पतितकणाः शिलाः कणशो दानं शिलं तदुञ्छ

वैष्णव्या श्रीनारायणकवचात्मिकया ३९ असुरवरूथः दैत्यसेनाः ४० इति श्रीभावार्थदीपिकायां षष्ठस्कंधे सप्त
ममोध्यायः ७ अष्टमे विश्वरूपस्तु वर्म नारायणात्मकं इंद्राय प्राह येनेंद्रो युधि दैत्यानथाजयत् त्रिलोक्याः
संबंधिनीं श्रियं १ मंत्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यां कृतः स्वांगेषु करयोश्च न्यासो येन नारायणमयं परम

स्वरद्विषां श्रियं गुप्तामौशनस्यापि विद्यया अच्छिद्यादात्महेंद्राय वैष्णव्या विद्यया प्रभुः ३९ यया गु
प्तः सहस्राक्षो जिग्येऽसुरचमूर्विभुः तां प्राह स महेंद्राय विश्वरूप उदारधीः ४० इति श्रीभागवते
महापुराणे षष्ठस्कंधे सप्तमोध्यायः ७ राजोवाच यया गुप्तः सहस्राक्षः सवाहान् रिपुसैनिकान्
क्रीडन्निव विनिर्जित्य त्रिलोक्या बुभुजे श्रियं १ भगवंस्तन्ममाख्याहि वर्म नारायणात्मकं
यथाततायिनः शत्रून् येन गुप्तोऽजयन्मृधे २ श्रीशुक उवाच वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेंद्रा
यानुपृच्छते नारायणाख्यं वर्माह तदिहैकमनाः शृणु ३ विश्वरूप उवाच धौतांघ्रिपाणिरा
चम्य सपवित्र उदङ्मुखः कृतस्वांगकरन्यासो मंत्राभ्यां वाग्यतः शुचिः नारायणपरं वर्म संन
ह्येद्भय आगते देवभूतात्मकर्मभ्यो नारायणमयः पुमान् ४ पादयोर्जानुनोरूर्वोरुदरे हृद्य
थोरसि मुखे शिरस्यानुपूर्व्यादोंकारादीनि विन्यसेत् ५ ओं नमो नारायणायेति विपर्यय
मथापि वा करन्यासं ततः कुर्याद्द्वादशाक्षरविद्यया ६ प्रणवादियकारांतमंगुल्यंगु।

वर्म संनह्येत् ४ तत्राष्टाक्षरेण पादाद्यष्टांगेषु न्यासमाह पादयोरिति सार्द्धेन प्रणवसंपुटितमोंकाराद्ये।
कैकमक्षरं विन्यसेत् विपर्ययं यथा भवत्येवं शिर आदिपादांतं वा विन्यसेत् ५ विपर्यये यथा भवत्येवं शि
र आदिपादांतं वा विन्यसेत् उत्पत्तिन्यासं संहारन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः ६ द्वादशाक्षरस्योद्धारः प्रणवादि प्रका

८

मंत्रातस्मादस्मात् न्यसेदिति षकारणकारयोर्विश्लेषेण षड्दलमाणिहृदयादिषु न्यसेत् ८ मकारमस्त्रमुद्दि
श्यध्यात्वातन्मकारात्स्वयः अस्त्रायफडित्येवं दिग्बंधविनिर्दिशेत ध्येयमीश्वररूपमात्मानं ध्यायेत षड्शा।
क्तिभिः ऐश्वर्यादिभिभगापदवाच्याभिः विद्या चेत्तेजस्तपश्च मूर्तिर्यस्य तं इमं वक्ष्यमाणं श्रीनारायणक।
वचाख्यं अष्टगुणाः अणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्ताः १० यादसां गणाः एव वरुणस्य याशास्तस्मात् ११ अटवी वने

षकारं तु भ्रुवोर्मध्ये णकारं शिखया दिशेत् वकारं नेत्रयोर्युंज्यात् नकारं सर्वसंधिषु ८ मका
रमस्त्रमुद्दिश्य मंत्रमूर्तिर्भवेद्बुधः सविसर्गं फडंतं तत्सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ९ ॐ विष्णवे नमः इ।
ति १० आत्मानं परमं ध्यायेत् ध्येयं षट्शक्तिभिर्युतं विद्यातेजस्तपोमूर्तिमिमं मंत्रमुदाहरेत् ११
ॐ हरिर्विदध्यान्मम सर्वरक्षां न्यस्तांघ्रिपद्मः पतगेंद्रपृष्ठे दरारिचर्मासिगदेषुचापपाशान्द॥
धानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः १२ जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्तिर्यादोगणेभ्यो वरुणस्य पाशात् स्थलेषु
मायावटुवामनोऽव्यात् त्रिविक्रमः खेऽवतु विश्वरूपः १३ दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषु प्रभुः पायान्नृ
सिंहोऽसुरयूथपारिः विमुंचतो यस्य महाट्टहासं दिशो विनेदुर्न्यपतंश्च गर्भाः १४ रक्षत्वसौ मा
ध्वनि यज्ञकल्पः स्वदंष्ट्रयोन्नीतधरो वराहः रामोऽद्रिकूटेष्वथ विप्रवासे सलक्ष्मणोऽव्याद्भरताग्र।
जोऽस्मान् १५ मामुग्रधर्मादखिलात्प्रमादान्नारायणः पातु नरश्च हासात् दत्तस्त्वयोगादथ योग।
नाथः पायाद्गुणेशः कपिलः कर्मबंधात् १६ सनत्कुमारोऽवतु कामदेवाद्धयशीर्षा मां पथि देव

आजिमुखं संग्रामो पग्रहस्य प्रातिर्येषां तेषु संकटस्थानेषु १२ असौ प्रसिद्धो वराहो मामध्वनि रक्षतु यज्ञो वयवै
रूपैः कल्प्यते निरूप्यत इति तथा उन्नीता उद्धृता धरा येन सः अद्रिकूटेषु गिरिशिखरेषु रामो जामदग्न्यः १३ उ
ग्रकर्मादभिचारादिलक्षणात् हासात् गर्वात् नरः अवतु दत्तो दत्तात्रेयः अयोगात् योगभ्रंशात् १४ पथि पदेवा

कर्माद्धरिर्मां निरयात्प्रयोषात् ॥ १५ ॥

वक्त्राज्जिह्वा तद्वात्रिंशद्पराय यत्पान्नारदः ॥ १५ ॥ १५ ॥

हेलनात् देवर्षिवर्यः पुरुषार्चनान्तरात्

नां हेलनं नमस्कारमकृत्वा गमनं तस्मात् पुरुषार्चनं सान्तरात्तदे

श्री
भा० ग०
ष० टी०
५६

लोकाजनापवादायत्तः जननिमित्तोयोनन्दपक्षातः तस्माद्बलभद्रः अवतारः कृतोतादितिपाठकृतोता
त्तालाद्रबलत् क्रोधवशात्स्वर्णोलांगलात्दहोद्रः शेषः १६ कालमलमतानकालेः कल्किर्यमेरत्त
णायद्रुमहानकृतोवतारोयेन १७ दिनस्याष्टमभागेषुक्रमेणप्रातरादिसंगोषुरात्रेश्चप्रदोषादिसंज्ञे
षुरात्रामार्धनेमांकेशवादितित्रिभिः श्रासंगवेसंगवमभिव्याप्य १८ त्रियामावस्यादित्रिसंधिः श्रीमाधा
वःदोषेप्रदोषे अर्धरात्रेअर्धरात्रिपर्यंतकालेनिशीथेचपद्मनाभोभवतु १९ अपरात्रेईशः

पत्वंननिर्भंगवान्यानपद्मादहेद्राद्र्यान्द्रुषभोनिर्जितात्मा यतश्चलोकाद्वननानजनोतात्द्रलोगणा
तक्रोधवशात्दहोद्रः १६ हेपापनोभगवानप्रबोधाद्रुदस्तपापेदाणान्यमादात् कल्किःकालेः
कालमलान्नयानधर्मावनायोरूकृतावतारः १७ सांकेपादोगाद्यात्प्रातरव्याह्नोविदश्रासंगवमानं
वेणुःनारायणः प्राह्णउदारशक्तिमंध्यंदिनेविस्सरीन्द्रपाणिः १८ देवोपराह्णेमधुहाग्रधन्वासाय
त्रियामावनुमाधवोमां दोषेहृषीकेशउतार्धरात्रेनिशीथएकोवतुपद्मनाभः १९ श्रीवत्सधामा
परात्रईशः प्रत्यूषईशोसिधरोजनार्दनः दामोदरोव्यादनुसंध्यंप्रभातेविश्वेश्वरोभगवान्कालमूर्
तिः २० चक्रंयुगांतानलतिग्मनेमिभ्रमत्समंताद्भगवत्प्रयुक्तं दंदग्धिदंदग्ध्यरिसैन्यमाशुकक्षं
यथावातसखोहुताशः २१ गदेशनिस्पर्शनविस्फुलिंगेनिष्पिंढिनिष्पिंढ्यजितप्रियासि कूष्माण्ड

श्रीजनार्दनः श्रीदामोदरः प्रभातेश्रीविश्वेश्वरोनसंध्यंप्रतिसंध्यं २० युगांतानलवततिग्मानीदाणनेमिर्यं
स्यतच्चक्रं भगवताप्रयुक्तंसत्अरिसैन्यंदंदग्धिअतिशयेनदहतितत्स्वायंस्वभावएववनतृनस्माग्न्यार्णेनीय
मित्यर्थः यद्वादंदग्धीतिलोएमध्यमपुरुषः अत्रममेवमंतेचक्रमितिसद्भूपमक्तासंबोध्यप्राच्यतेअति
शयेनदहतिकत्वेश्वरपक्तरणे २१ अशनिवत्स्पर्शोयेषांतेविस्फुलिंगायस्याःतस्याःसंबोधनेहेगदेतनम
जितस्यप्रियासस्वअहेभ्यत्तसपदासः अतःकूष्माण्डादीन्निष्पिंढिसंचूर्णयअरीश्चचूर्णयसर्वेचवीणाअति

२८

हे दरेन्द्र पाञ्चजन्य त्वं यातुधानादीन् विद्रावय विप्रग्रहाः ब्रह्मराक्षसाः ये भयङ्करा घोरदृष्टयस्तान् २३ तिग्मा धा
रा यस्य हे तिग्मधार असिवर खड्गश्रेष्ठ त्वं मम अरिसैन्यं छिन्धि छिन्धि शतचन्द्राकाराणि मण्डलानि यस्मिन्
हे शतचन्द्र चर्मन् अघोनां पापिनां द्विषां चक्षूंषि छादय पापचक्षुषां चक्षूंषि च ग्रहदृष्टीनां चक्षूंषि हर २४ य
न्नो भयं ग्रहेभ्यः अंहोभ्यः पापेभ्यः २५ श्रेयःप्रतीपकाः २६ स्तोत्राणि बृहद्रथन्तरादीनि सामानि तैः स्तोभ्यते सं
स्तूयत इति स्तोत्रस्तोभः छन्दोमयो वेदमूर्तिः स्वनामभिः गरुत्मान् नित्यादिभिः कृतः एकपदपाठे स्तोभः गीतिपूरकाः।

त्वं यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् दरेन्द्र विद्रावय कृष्णपूरितो भीमस्वनो
ऽरेर्हृदयानि कम्पयन् २३ त्वं तिग्मधारासिवरारिसैन्यमीशप्रयुक्तो मम छिन्धि छिन्धि चक्षूंषि च
र्मञ्छतचन्द्र छादय द्विषामघोनां हर पापचक्षुषाम् २४ यन्नो भयं ग्रहेभ्योऽभूत्केतुभ्यो नृभ्य एव च
सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योंऽहोभ्य एव च २५ सर्वाण्येतानि भगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् प्रयान्तु
संक्षयं सद्यो ये नः श्रेयःप्रतीपकाः २६ गरुडो भगवान् स्तोत्रस्तोभश्छन्दोमयः प्रभुः रक्षत्वशेषकृ
च्छ्रेभ्यो विष्वक्सेनः स्वनामभिः २७ सर्वापद्भ्यो हरेर्नामरूपयानायुधानि नः बुद्धीन्द्रियमनःप्रा
णान्पान्तु पार्षदभूषणाः २८ यथा हि भगवानेव वस्तुतः सदसच्च यत् सत्येनानेन नः सर्वे यान्तु
नाशमुपद्रवाः २९ यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयं भूषणायुधलिङ्गाख्या धत्ते
शक्तीः स्वमायया ३० तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान्हरिः पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा सर्वत्र सर्व
गः ३१ विदिक्षु दिक्षूर्ध्वमधः समन्तादन्तर्बहिर्भगवान्नारसिंहः प्रहापयँल्लोकभयं स्वनेन स्वतेजा १२

स्तवाः स्तोत्रस्तोभेति पाठे सामाथास्तुतिः तत्रत्यकस्तोभः २७ नामानि च रूपाणि यानानि वाहनानि आयुधानि
च नो बुद्ध्यादीन्पान्तु पार्षदभूषणाः पार्षदप्रख्याः भूषणानि २८ सच्चासच्च सदसत् नामरूपात्मकं यत् तत्सर्वं जगत् २९
एकात्म्यस्यानुभावो येषां तेषां विकल्पो भेदः तद्रहितोऽपि ३० सत्यमानेन सत्यप्रमाणेन ३१ ९

हसितः कल्पवित्। ३३ सोपि साध्वसाद्भयात् विमुच्यते ३४ न तस्य तु भयं न भवेदेव ३५ एतद्विद्याप्रभावमितिहा
सेनाह इमामिति सार्धैस्त्रिभिः मरुधन्वनि निरुदके देशे अनेन विद्याधारणेन तत्र तीर्थानि प्रत्यक्षदर्शितं ३६ य
द्द्विजस्य तस्यास्थि हत्यागतः तस्योपरि ३७ सद्यः तत्क्षणमेव गगनान्न्यपतत् अधोमुखः पतन् वालखिल्याः

मघवन्निदमाख्यातं वर्म नारायणात्मकं विजेष्यसेऽञ्जसा येन दंशितोऽसुरयूथपान् ३३ एतद्धारयमा
णस्तु यं यं पश्यति चक्षुषा पदा वा संस्पृशेत्सद्यः साध्वसात्स विमुच्यते ३४ न कुतश्चिद्भयं तस्य विद्यां
धारयतो भवेत् राजदस्युग्रहादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च कर्हिचित् ३५ इमां विद्यां पुरा कश्चित्कौशिको
धारयन्द्विजः योगधारणया स्वाङ्गं जहौ स मरुधन्वनि ३६ तस्योपरि विमानेन गन्धर्वपतिरेकदा य
यौ चित्ररथः स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः ३७ गगनान्न्यपतत्सद्यः सविमानो ह्यवाक्शिराः स वा
लखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः ३८ प्रास्य प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा धाम स्वमन्वगात् ३९ श्री
श्रीशुक उवाच॥ य इदं शृणुयात्काले यो धारयति चादृतः तं नमस्यन्ति भूतानि मुच्यते सर्वतो भ
यात् ३९ एतां विद्यामधिगतो विश्वरूपाच्छतक्रतुः त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेऽसुरा
न् ४०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे नारायणवर्मनामाष्टमोध्यायः ८॥ श्रीशुक उवाच
तस्यासन्विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुम १

खिल्योपदेशात् तस्यास्थीनि प्रास्य प्रक्षिप्य विस्मितः सन् स्वं धाम गन्धर्वलोकं जगाम ३८ ३९ अधिगतः प्रा
प्तः सन् ४०॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां षष्ठे नामाष्टमोध्यायः॥ नवमे विश्वरूपे तु हते शक्रेण कोपतः त्व
ष्ट्रा चोत्पादिते वृत्रे भीतैर्देवैर्हरेः स्तुतिः १ सोमस्य पीथं पानं यस्मिन् एवं सुरापीथं अन्नमत्तीत्यन्नादं शिर

विश्वरूपोवधाद्वृत्रोत्पत्तिर्देवानामीदिस्तुतिः ९

भा०
ष०
५८

तस्यास्वपत्यतामाह सवैइति द्वाभ्यां प्रत्यक्षं प्रकटं यथा भवति तथा सविनयं देवेभ्यो हविर्भागं उच्चायेदं अग्नये इदं
इन्द्रायेत्येवं वदत तत्र हेतुः यस्य पितरो देवाः सः २ असुरेभ्यस्तु परोक्षं तेभ्यो भागं ददौ न देवाह देवान्यजमानोऽसा
वसुरान्प्रति भागमावहत् तं वारयितुं समर्थः तथापि जग्राह ५ संवत्सरं तथैव स्थित्वा संवत्सरान्ते भूतानां क्रोशभी
तेः सन् भूतानां मध्ये विशुद्धये लोकापवादपरिहाराय स हरिरिन्द्रो भूम्यादिभ्यस्तदघं विभज्य ददौ ६ तुरीयं चतु
र्थं भागं खातस्य गर्तस्य पूरः पूरणं तेन वरेण यदि खातं पूरणं स्वत एव भविष्यति तर्हि ग्रहीष्यामीत्येवं भाषावे
येन जग्राहेत्यर्थः ईरिणमूषरं अत एवोषरेष्वयनादि निषिद्धानि ७ छेदे सति पुनर्विरोहः प्ररोहो भवतिति ।

स वै बर्हिषि देवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चकैः अवदद्यस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृप २ स एव हि ददौ भागं प
रोक्षमसुरान्प्रति यजमानोऽवहद्भागं मातृस्नेहवशानुगः ३ तद्देवहेलनं तस्य धर्मालीकं सुरेश्वरः
आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीर्षाण्यछिनद्रुषा ४ सोमपीथं तु यत्तस्य शिर आसीत्कपिंजलः कलविं
कः सुरापीथमन्नादं यत्स तित्तिरिः ब्रह्महत्यामंजलिना जग्राह यदपीश्वरः ५ संवत्सरान्ते तदघं भू
तानां स विशुद्धये भूम्यम्बुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः ६ भूमिस्तुरीयं जग्राह खातपूरवरेण
वै ईरिणं ब्रह्महत्याया रूपं भूमौ प्रदृश्यते ७ तुर्यं छेदविरोहेण वरेण जगृहुर्द्रुमाः तेषां निर्यास
रूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते ८ शश्वत्कामवरेणांहस्तुरीयं जगृहुः स्त्रियः रजोरूपेण तास्वंहो मासि^ मासि २
प्रदृश्यते ९ द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयं जगृहुर्मलं तासु बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टं तद्धरति क्षिपन् १०

वरेण निर्यासरूपेण ब्रह्महत्याया दृष्टत्वान्निर्यासो न भक्ष्यः ८ शश्वत्कामवरेण यावत् प्रसवं गाभोन्नपद्या
तेनैव संभोगवरेण अत एव रजोदर्शनेन तत्संगादि न कार्यं ९ द्रव्यभूयोवरेण यस्मिन्नद्रव्ये दीयते तदा
वायो मिश्रा भवेयुः तस्य भूमाधिक्यं स्यादिति वरेण । यद्वा सरस्स्वेव निर्झरोद्गमादिना भूयस्त्ववरेण ।
द्रव्यभूय इति पाठेप्ययमेवार्थः यद्वा द्रव्यभूयस्त्वं सांसिद्धिकं तद्रव्यत्वं तेन वरेण अस्य विभागस्य विष्णु
रूपो वै ताश्वत्थस्योपस्पृतान्तकैः तर्हि भागफलमाह तत्पापं हरति निराकरोति कः क्षिपन् बुद्बुदादि

२ जलाद्बहिः प्रक्षिपन्नित्यर्थः यद्वा क्षिपन् जलपापं हरति गृह्णातीत्यर्थः अयं
च तस्मादापो न परिवर्ज्या इत्यादि श्रुत्यर्थोऽक्तः पाठान्तरे हकिल्बिषं इद्रपापं १०

इंद्राय इंद्रहंतृं शत्रवे शत्रुत्वमेतदाह इंद्रशत्रो विवर्धस्वेति अत्र चेंद्रशत्रुपदस्याद्युदात्तत्वात् बहुव्रीहौ
प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वरेणेंद्रः शत्रुः शातयिता यस्येति बहुव्रीहिलक्षणमापन्नां इंद्रएव तस्य शत्रुरभूत् तत्कर्त्तृत्वाय दत्त्वा वीत
स्वाहेंद्रशत्रो वर्धस्वेति तस्मादस्येंद्रः शत्रुरभवत् इति तथा च शिक्षायां मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतोपराधादिति १२ अन्वा
हार्यपचनाहवनीयाग्नेः १३ तेनैव स विवृत्तस्तालोका दिशो वितत्य वृत्र इति पंचमेनान्वयः कथंभूतेन

हुतं बुद्ध्वा तत्र कुत्राप्यहो वै इंद्राय शत्रवे इंद्रशत्रो विवर्धस्व माचिरं जहि विद्विषं ११ अथान्वाहार्य
पचनादुत्थितो घोरदर्शनः कृतांत इव लोकानां युगांतसमये यथा १२ विष्वग्विवर्धमानं तमि
षुमात्रं दिने दिने दग्धशैलप्रतीकाशं संध्याभ्रानीकवर्चसं १३ तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं मध्याह्ना
र्कोग्रलोचनं देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरोप्य रोदसी १४ नृत्यंतमुन्नदंतं च चालयंतं
पदा महीं १५ दरीगंभीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलं लिहता जिह्वयर्क्षाणि ग्रसता भुवनत्रयं
१६ महता रौद्रदंष्ट्रेण जृंभमाणं मुहुर्मुहुः वित्रस्ता दुद्रुवुर्लोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दश १७ येना
वृता इमे लोकास्तपसा त्वाष्ट्रमूर्तिना स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः १८ तं निजघ्नुरभि

घकसमेततः इषुवितेय मात्रे प्रतिदिनवर्धमानं दग्धशैलप्रतीकाशं कृष्णवर्णं संध्याभ्रानीकवद्दर्वोदी
प्तिर्यस्य तं १३ तप्तताम्रवत् शिखाश्मश्रूणि च यस्य मध्याह्नार्कवदुग्रे लोचने यस्य १४ रोदसी आरो
प्येत्यर्थः १५ दरीवत् गंभीरेण वक्त्रेण मुहुर्मुहुर्जृंभमाणमित्यन्वयः कथंभूतेन नभस्तलं पिबता
ऋक्षाणि जिह्वया लिहता भुवनत्रयं ग्रसता महता विस्तीर्णेन रौद्राः दंष्ट्रा यस्मिन् १७ वृत्रनाम निर्व

भा॰ ध॰
१

अन्नं ते जो ये षां प्रत्यंच मनसो विस्मितां भवनस्थे तेन आम तान् क्वा चिराम तां संभवान तत्रैव स्थितानां शत्रुरित्य
र्थः महाभये परित्राणमन्यतो न भवेदिति इति मेव प्रपद्यते स्म शरणमात्मा २ वाग्वादीनि पंच महा
भूतानि तन्निर्मिता स्त्रयो लोका स्तेषामधिपतयो ऽग्न्यादय स्तन्मे वो वीना वयं च सर्वे यस्मै ग्रंजका
यकालायो स्थिता नतः संतो वलिं हराम समावधि यस्माद्विभेति ततः परमेश्वराद्देवानां स्माकं शरणम
णमस्तु २९ ततएवेत्यवधारणो हेतुमाहुः अविस्मितं निरहंकारं कृतं तद्बलमन्यत्वा कृतः प्रणामेन
नादिमन्यत तच्च कृतः स्वनैव लाभेन परिपूर्णा कामेन तच्च कृतः समंत्रपादिपरिच्छेदमन्यं एव सुजंपर

ननु ते विस्मिताः सर्वे विषमायस्तस्ते जसः प्रत्यंचमादिपुरुषमुपतस्थुः समाहिताः २ ॥ दे॰ गा॰ ॥
वायवन्यग्निपदहितनयहि लोकाः प्रसादयो ये वयमवहितनः हराम यस्मै वलिमंतकोसौ विभेति
यस्मात्परमात्मतो नः अविस्मितं तं परिपूर्णकामं स्वेनैव लाभेन समं प्रशांतं विनोपसर्पत्यपरे
हि वालिशः स्वलाघलेनातितितर्तिसिंध २२ यस्मात्स्त्रीगोजननीस्वना वमस्य यथावध्यतना
स्त्री सत्त्वस्तत्राश्रुभयाडुरानाज्ञानाग्नितान्नाविवरोपितं तं २३ पुरास्वयंभूरपिसंयमांभस्यु

मेश्वरविनाश्रयपंथः यद्यगार्थमुपसर्पति स हि वालिशोतः यतो सौ स्वनो लाघलेन पुच्छेन समुद्रमति
तितर्ति अतितर्तुमिच्छती त्यर्थः यथा तेन समुद्रतरणं न भवति तथा निरीश्वराश्रयेणानन्यसंतारणं वत
रणं न भवतीति भावः २२ महाभये सत्त्वाः लकरनिदृष्टमित्याह यस्येति द्वाभ्यां यस्य महाभूगोजना
नीरुक्ष्मीमेव स्तनावेव बहामनः सत्यव्रतोप यथावत्तदुर्गसंकटे ततानास्त्वावारिचरो मत्स्यस्मृतिं नोस्मि
नग्ना प्रितान्नसनः न्हूलंन्नाताराति ष्वति २२ संयमामभसि प्रलयोदके उदीर्णः अस्नेनेवो नैर्येऽमेयस्ते

१९ भा॰ गी॰ २५

किं चवयं भवतो वसद्वाः पालिता स्व बद्धशः अनन्तमेव शरणं व्रजामेत्याहुः यत्कर्तृ निश्चिभिः येना
नुग्रहीताः संतो विसृजाम सजामः ननु यूयमेव स्वष्टारः नान्यो युष्माकमनुग्राहकोऽस्ति तस्यादर्शनान तत्रा
हुः अस्मानः पुरः पूर्वमेवानयो मितया समीनुमानस्यापि पशूनां लिंगाः पनयाम तत्र हेतुः एष कृ।
ष्टशरीराणां त्वभिमानिनः २५ देवा हि शुद्ध ये द्रष्टा स्वामगमनस्य नमादितनुभिः कृतैवनाः स्वनु स्वा
लसाकृतार्थानि च २६ आत्मसमेत दैवतं कृतः विश्वं विश्वात्मकं वारयति अन्यं विश्वात्मकत्वे हे
तुः परं कारणं ननु प्रधाने पुरुषश्च विश्वस्य कारणं तत्राहुः प्रधाने पुरुषश्च तदात्मकोपि सएव नश्यर्थः
यत्कर्तृशोऽनिजमायया नः ससर्ज येनानुसृजामविश्वं वयं न यस्यापि पुरः समीहतः पश्याम लिंगं पृ
थगीशमानिनः २५ योनः सपत्नैर्भृशमर्द्यमानान्देवर्षितिर्यक्षु नृणां तथैव कृतावतारस्तनुभिः
स्वमायया कृतात्मसात्पाति युगेयुगे च २६ तमेवदेवावयमात्मदैवतं परंप्रधानं पुरुषं विश्व
मन्यं व्रजाम सर्वे शरणं शरण्यं स्वानां स नो धास्यति शं महात्मा २७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति तेषां म
हाराज सुराणामुपतिष्ठतां प्रतीच्यां दिशि अभूदाविः शंखचक्रगदाधरः २८ आत्मतुल्यैः षोड
शभिर्विना श्रीवत्सकौस्तुभौ पर्युपासितमुन्निद्र शरदम्बुरुहेक्षणं २९ दृष्ट्वा तमवनौ सर्वे ईक्ष
णाह्लादविक्लवाः दण्डवत्पतिता राजन्शनैरुत्थाय तुष्टुवुः ३० ॥ देवा ऊचुः ॥ नमस्ते यज्ञवीर्याय व
[illegible]
सएव नः प्रविधास्यतीति २७ प्रतीच्यां दिशि हृदि प्रथममाविरभूत् पुनस्तं पुरोदृष्ट्वा ईक्षणाह्लादेन वि
वशाः अवनौ दण्डवत्पतिताः सन्तः शनैरुत्थाय तुष्टुवुरित्यन्वयः २८ कथंभूतं श्रीवत्सकौस्तुभौ विनात्म
तुल्यैः षोडशभिः सनन्दादिभिः पार्षदैः सेवितं उन्निद्रशरदम्बुरुहवदीक्षणे यस्य तं २९ यज्ञो वीर्यं स्व
रूपं फलं च न तु नाशनाय सामर्थ्यं यस्य तस्मै नमः वयसे उन्नतपलपरिच्छेदकालात्मने यिनहियानके
केषु यस्य प्रतिमं वक्रं येन एवंभूतैः प्रभावैः स्वरूपं हस्तनय शोभन वश्मनामन्त्रं ३१

ननु समस्तगुणातीतं विहाय गुणोपाधिकं यज्ञवीर्यं नादि किमिति वर्ण्यते तत्राहुः यन्न वाणी त्रयस्येशा तु निं
येतु त्रिगुणात्मिका नो तिसृणां गुणातीतो नो परमे पदे निर्गुणस्वरूपं न व विसर्गस्यार्वाचीनः इदानीं न महे यानः
वेदितुं नार्हति अतः केवलं तस्मै तेन नमोस्तु १२ भिन्नान्तराणि यथा निजमीयन्ते हरे गुणाः इति पये
रत्नेभ्यः सद्यो गद्येन तत्त्वकुः भगवद्देवैकेण बहुधा संबोधयन्तो दुर्ज्ञेयं यन्नं प्रपञ्चयन्ति भगवन्निन्यादिना
परमं मंगलं शुद्धं पर्मायस्मिन् आत्मयोगेन स्वयोगेन यः समाधिः चित्तैकाग्र्यं तेन परिभावितः सुशीलि
तः परिस्फुटो यः पारमहंस्यधर्मो भगवद्भजनं तेन उद्घाटितं तमो रूपं कपाटं यस्मिन् तस्मिन् द्वारभूते वि
वृते गतीनां तिसृणामीप्सितः परमे पदे नार्वाचीनो विसर्गस्य धातर्वेदितुमर्हति १२ ओं नमो नमस्ते
भगवन्नारायणाय वासुदेवादि पुरुष महापुरुष महानुभाव परममंगल परमकल्याण परमकारु
णिक केवल जगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंस परिव्राजकैः परमेणात्मयो
गसमाधिना परिभावित परिस्फुट पारमहंस्यधर्मेणोद्घाटित तमः कपाटद्वारे चित्तेपावृत आत्म
लोके स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान् १ इत्थं बोधयन्नवविहारकोपदेशपूर्णोपशरी
रटमनवेहितात्मसमवाय आत्मनैवाविष्क्रियमाणेन सगुणमगुणः रजो निपासि हरसि २ अथ तत्र
भवान् किं देवदत्तवदिह गुणविसर्गपतितः पारतंत्र्येण स्वकृतकुशलाकुशलं फलमुपादत्ता

तेचित्ते अपावृते प्रकटे आत्मलोके स्वरूपे स्वयमेवोपलब्धमभिवं यन्निजसुखं तदनुभवरूपो भवान्
१ ननु केवलानुभवरूपस्य मम सृष्ट्यादिकर्तृत्वं तत्राहुः इत्थं बोधस्वरूपस्य विहारयोगः क्रीडोपायः
यद्यस्मात् अशरणो निरपेक्षः इदं विश्वं नेत्रे विहितास्मा केसमवायो मेलनं सहायो येन सः २ इयं
यत्तो न रमाहुः अथ तत्रेति यथेह देवदत्तो गृहादि निर्माय तत्र स्वकृतशुभाशुभयोः फलमुपादत्ते १
एवं भवानपि स्वस्वरूपो जीवरूपेण गुणविसर्गपतितः सन्नुपादत्ते ति यद्वा समं अप्रयुक्ते दर्शने चिक

तदेवं विरोधेन दुर्लयमुक्तानन्यपरिहारेण तान प्रकारमाहुः नहीति विरुध्यत इति विरोधः उभयं न हि रू
रूमित्यर्थः नह्यस्य रूपं तेन न तयोर्विकल्पो युज्यते अनन्तरोक्तमर्थं तादिन्याहुः भगवतीति अपरिमिताद्गु
णानन्तायस्य तस्मिन् इच्छोरस्ततः तत्रैव नन्न्वमात्स्यमनर्कोमाहात्म्यं यस्य तस्मिन् विकल्पएवं वा एवं चेति विव
वि केः किमत्र युक्तमिति विचारः उत्थमेवेति तत्र प्रमाणाभासाः तदेव ग्राह्यका कुतर्को अर्वाचीनावस्त्वस्वा
रूपासंस्पर्शिनो ये विकल्पाद्यस्ते येषु प्रोक्तेषु ते कुलिलाकुलाः अन्तःकरणमाश्रयो यस्य दुराव
ग्रहस्य तेन वादिनो विवादस्यानवसरे अगोचरे ननु अग्रहीमात्रमेतत्प्रतिरूपतान ताहुः इपरतोमाया
मयः संसारो यस्मिन् तस्मिन् काले वरेण्या ऽऽ ममायामध्ये निर्धायको न्वर्थः कर्त्तृत्वादि न संभवति यदि
मि नहि विरोध उभयं भगवत्यपरिगुणगणोऽत्थ्ये अनवगाह्यमाहात्म्ये अर्वाचीन विकल्पवितर्के वि
चारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणदुरवग्रहवादिनो विवादानवसरेउपर
तसमस्तमायामय केवलएवात्ममायामन्तर्धायकोन्वर्थो दुर्घटइवभवतिस्वरूपद्वयाभावात् ५ स
मविषममतीनां मतमनुसरसि यथा रज्जुखण्डः सर्पादिधियां ५ सएव हि पुनः सर्ववस्तुनिवस्तुस
रूपः सर्वेश्वरः सकलजगत्कारणकारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वगुणाभासोपलक्षितः ए
वस्तुतः कर्तृत्वादिभवेत्तर्हि विरोधः स्यात्तन्ननु तत्सत्यमित्याहुः स्वरूपद्वयाभावादिति ५ अनुग्रहनिग्रहादिके
नु तत्तन्मतिभेदेन ततमायया तस्फुरतीत्याहुः समा च विषमा च मतिर्येषां तेषाम्मतमभिप्रायमपोदि
त्रिविषयाधीर्येषां तेषां यथा रज्जुखण्डस्तथा तथा भाति यद्धानमेवाविरोधं पुरुषमतिभेदेन दर्शयति समवि
षमेति ५ तदेवं विरोधं परिहृत्य निष्क्रिय परमार्थमाहुः सएव हि नानारूपेण प्रतीतः ५ वस्तुस्वरूपः स्व
रूपः सर्वेषां गुणानां विषयानामाभासैः प्रकाशैरुपलक्षितः ननु तैर्जीवएवोपलक्षितो सर्वप्रत्यगात्म

भा॰ ष॰
३२

अतस्त्वद्भक्तिरेव परमपुरुषार्थ इत्याहुः अथ हेति पर्यावर्त इत्यन्तेन यस्मादेवंभूतस्त्वं परमेश्वरः ।
अथ वा चेतन एव हि हे मधुमथन परमभागवता एते तव पादाम्भोजानुसेवां कथं नु ह वै विसृजन्ति
न त्यजन्ति यतः हि यस्मादात्मार्थे पुरुषार्थे कुशला निपुणाः अत आत्मा त्वमेव प्रियः स्वमनसि निष्यन्दमा-
ने अतिसुखेन स्रवदवच्छिन्नं सन्ततं रसवितेन विस्मारिता दृष्टश्रुतविषयाः सुखलेशाभासा येषां तेः सु-
हृदयेषां ते साधवो रागादिशून्याः तत्र हेतुः तव महिमैवामृतरससमुद्रस्तस्य विप्रुषा बिन्दुमात्रेण

अथ ह वाव तव महिमामृतरससमुद्रविप्रुषा सकृदवलीढया स्वमनसि निष्यन्दमानानवरतसुखे-
न विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवता एकान्तिनो भगवति सर्वभूतप्रिय-
सुहृदि सर्वात्मनि नितरां निरन्तरं निर्वृतमनसः कथमु ह वा एते मधुमथन पुनः स्वार्थकुशला ह्या-
त्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वच्चरणाम्बुजानुसेवां विसृजन्ति न यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्तः त्रिभु-
२ वनात्मभवन त्रिविक्रम त्रिनयन त्रिलोकमनोहरानुभाव तवैव विभूतयो दितिजदनुजादय-
श्चापि तेषामनुपक्रमसमयोऽयमिति स्वात्ममायया सुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिर्यथा-

सकृदपि लीढया आस्वादितया अत एव भगवति नितरां निरन्तरं निर्वृतं च मनो येषां ते यत्र यस्यामनुसे-
वायां सत्यां । प्रस्तुतं विज्ञापयति त्रिभुवनेत्यादिना यावत्समाप्ति त्रिभुवनमात्मा स्वरूपं भवनं च यस्य
त्रिभुवनस्यात्मा भवनं चेति वा त्रयो विक्रमा यस्य त्रीन् लोकान् त्रयतीति त्रिनयन त्रयाणां लोकानां म-
नोहरोऽनुभावो यस्य एवं चतुर्भिः संबोध्याहुः तेषामनुपक्रमसमयः उद्यमकालो येन भवतीति मत्वा
हे देव यथापूर्वं यथादण्डं दण्डं धारयसि एवमेतेनाप्यसुरमपि जहि यद्यमन्यसे हन्तुं यदीच्छसि ८ ३२

हे

मथमेतावनन्तदीयानामस्माकं अन्तस्तापं शमयितुमसि तावकानामित्यत्र हेतुः हे पितः हे पितामह तव च
ए २ रणनलिनयुगलध्यानेनैवानन्दहृदयेनिगडः स्वांबुजलोचनेस्वलिंगविवरणेन निजमूर्त्तिप्रकटनेन स्वी
कृतानां केन अनुकंपयानुरंजितेनसानुरागां वतहि प्रोटरुचिरं च शिशिरं च स्मितेन तत्सहितेन तावलोकेन तत
वा ४ यानुकंपयैव विगलितो मधुरो मृदुरसः श्रियाकुसैवामृतकलानया ६ किंवास्मदभिप्रायस्त्वया ज्ञाय
त एव किमत्रास्माभिर्विज्ञापनीयमित्याह अथ हे भगवन्नेतावास्माभिरिह क्रियानार्थविशेषो विज्ञापनी
यः स्यादित्यन्वयः यथाहि हिरण्यरेतसोग्रेस्तदंशभूतैर्विस्फुलिंगादिभिः प्रकाशोन क्रियते तथा न वास्मा

अस्माकं तावकानां तवनतानां पितः पितामह तव चरणनलिनयुगलध्यानानन्दहृदयनिगडानां
स्वलिंगविवरणेनात्मसात्कृतानामनुकंपानुरंजितविशदरुचिरशिशिरस्मितावलोकेन विगलि
तमधुरमृदुरसामृतकलया चांतस्तापमनघार्हसि शमयितुं ६ अथ भगवंस्तवास्माभिरखिल
जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमानदिव्यमायाविनोदस्य सकलजीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु
बहिरपि च ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रधानरूपेण च यथादेशकालदेहावस्थानविशेषं तदुपादा
नोपलंभकतयानुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिण आकाशशरीरस्य साक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः कि
यानिह वार्थविशेषो विज्ञापनीयः स्यात् विस्फुलिंगादिभिरिव हिरण्यरेतसः ९

भिः कार्यार्थप्रकाशमानेन कार्यमित्यर्थः अत्र हेतुः गर्भोगिविशेषणानि अखिलजगतामुत्पत्यादि
हेतुनिमित्तायमानया दिव्यमायया विनोदो यस्य अतएव सर्वजीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु ब्रह्मस्वरूपेण
प्रत्यगात्मान्तर्यामीनरूपेण च बहिरपि च प्रधानरूपेण देशकालदेहावस्थानविशेषान् तदुपादानभ
वतः कुतस्तेषामुपादानतया उपलंभकतयेति वा अतएव सर्वेषां प्रत्ययानां बुद्ध्यादीनामपि साक्षि

अत एव सर्वज्ञत्वाद्देववर्यं यत्कामेन यस्य कार्यं स्वकामेनोपसादिताः आपि ताः न तस्माकं कार्यं स्वयमेवोपक
ल्पयसे पादपयेति वरणमेव ध्यानपलाशकमलेन सच्छायो विविधैर्वृजिनैः यः संसारपरिश्रमः तस्योपशम
करीं उपवृत्तानां आश्रमाणां २१ पूर्वं भक्तेरुक्तत्वाद्भक्तानां मंशं का आर्षकामामिति स्वकामं कथयन्ति अथो
नेन रमेव २२ श्रीत्र्यन्त इत्याय पुनः प्रणामति हंसाय सद्धाय हृद्ये आर्तिहरयेन मः पृथ्व्येहेनवः इत्र्तनि। प
लयाय हृत्पद्मकोशस्थितकेनाय निरीहकाय कृष्णादिमारिति लोकृत्स्नाय महात्मने क्षपाय कर्षिपुँ वाच
कः शब्दः तस्य निर्वृतिवाचकः तयोरैक्यं पर ब्रह्म कृत्स्नानधिपीयनेऽरतीनिरुक्तेः आर्तिहरत्वे हेतवः

अत एव स्वयं त्वदुपकल्पयाः स्माकं भगवतः परमगुरोस्तव चरणध्यानपलाशच्छायो विविधवृजिन
संसारपरिश्रमोपशमनीमुपाश्रितानां वयं यत्कामेनोपसादिताः २१ अथोर्ध्व शजहितात्स्वसन्ते
भुवनत्रयं ग्रस्तानि येन ततः कृत्स्नतेजोऽस्य सत्वापृथानि च २२ हंसाय सद्धृदितिलयाय निरीहकायकृ
त्स्नाय महत्त्वयशमेनिरुपक्रमाय सत्संग्रहाय भवपाथनिजाश्रमाप्तमविन्तेपरीष्टरतये हरये नमस्ते
२४ ॥श्रीशुकउवाच॥ अथैवं मीडितो राजन्साक्षात्त्रिदशो हरिः स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानभिनन्दितः
२५॥ श्रीभगवानुवाच॥ प्रीतोऽहं वः सहस्राक्ष सपउपस्थानविद्यया आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव य
यामयि २६ किं दुरापं मयि प्रीतेन तथापि विबुधर्षभाः मय्येकान्तमतिर्नान्यन्मत्तो वाञ्छति तत्त्ववित्

स्पृहं हविकरैयणो यस्य निरुपक्रमाय सद्भिः संसरन्नस्तरति न यान्तःसे भवपोथः भवद्रूपे पथि वर्तमानः न स्वस्ति
नाश्रमाप्तौ स्वरूपस्मरणप्राप्तौ सत्यां संसारपर्याप्ते परीष्टा सर्वतः पूजिता उत्तमा गतिः फलं यस्य तस्मै २४ अभिन
न्दितः संतोषितः २५ मदीयमुपस्थानं स्तोत्रं तत्सहितया विद्यया तानेन आत्मन ऐश्वर्यस्य संस्मृतिर्भवति स्प
स्मृतिर्यया तर्हि विरोधश्चिन्मयमित्यादि ताद्रवत्नभोक्तृत्वादेर्मोपिकत्तोक्तेः भक्तिश्च यया भवति २६
अथ भगवद्विन्यादि नामभक्तेः सर्वोक्तर्षोक्ते भक्तमभिनन्दति किमिति २७ यद्वा कं देवैः स्वयं तदुपकल्प

कर्मनवति किं प्रवृत्तिमार्गे नवर्तिति हि अपथ्यो यथा नरातिनरहत्यातिभिषक्तमः सदुपायः १९ एवं तत्त्वकथने।
नानैवोचितं परिहृत्य तत्त्वाभिप्रायमवसमत्वोह भगवन्निति विषयाः तेऽस्य परमा वसारे हेतोरात्रेयाणारीरयाव
धे २० तत्र तदीयं विद्याविषयमाह सवासिति हाम्यं एवं हृयत्रेमिहात्कथानिरामाथर्वशिरसि दृष्टं ब्रह्मवाप्य
ब्रह्मविषयोः दृश्यं चेतमयानाम्पत्तमवतत्वया श्रुतो भगवन्ते हितो विद्यामिति श्रुतास वाक्त्रवीत।
कर्मण्येवस्थितो यो हृदयश्चाहृत्यामि वोछिते तथा निर्गतयोरेव शङ्का आगत्य तमस्ति उवाच भिषक्तो
विद्यामावदीरक्षितो मुने यदिमहाकाम मूलं त्यक्त्वा विधि महसेवते पिरश्मिं क्रियातमदे हेतु रुक्तामयथो
हतिः द्वेण तत्र तथाप्य त्यजनासत्यावृथवन्तुहितं तत्पुनरोविहिनादितश्च तानानूवतः १०नः आवेतत्तद्यपि
रश्मिकिनाद एवं मभ्यस्तमनकं संयास्यावस्तितो हृहितं न विद्या चनो हित नमित्रं द्वेणसंछिन्नेत्पुनः स

स्वयं निश्चेयुपसं विहानवन्नायकर्मेति नवातिरोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतोपि भिषक्तमः १९ सद्य
वन्यातमद्वहोत्थ्यं वरं श्रिसनमे विद्याव्रततपः सारं गात्रेयावतमाचिरं २० सवाश्वपिनलोद
यः श्रिमिश्च ब्रह्मनिष्कले यद्वाञ्च शिरोनामनयोः समतात्वथान २१ दृष्यक्षाथर्वशिरस्त्वेव।
मोमधुमदात्मकं विश्वरूपाय चप्राहात्मण्याथमगत्ततः २२

यायमस्तकं नितेतदहितं नाचनाभिरव्योमे यथागतं एतच्छ्रुत्वा तथोवाच दृश्यं चाथर्वशिरसि तयोःम
वरीयं ब्रह्मविद्याच सत्कृतो स च तपोविनयति तत्र स्वायमर्थः दृश्यं निष्कलश्चेदवधस्य अधिगतः ना
तवानुपाठात रोतनितरां कृतेभवति यनेतं प्रवर्ग्यं वाप्यधिगतः तानेवा नित्यर्थः ततो हिमिथ्या प्रादादि
त्युतरस्यानुबन्धः उपदिदेशेत्यर्थः कथं मतत्वप्रसयद्वे अश्वशिरा आराधोत दृध्यङ्शिरोनाम प्रसिद्ध त
योः मरतो जीवन्मृत इत्यथात तथा च श्रुतिः अश्वस्यशीर्ष्णा प्रयदीमुवाचेति २२ महात्मकं वम
श्रीनारायणकं वचेच अधिगतं निर्द्वैवस्यानुबन्धः यद्ययानतत्वं प्रादात् किंतत् यत् तत्वहाविश्व

भा॰ष॰
टी॰
५४

ननु प्रेष्ठं देहं कथं दास्यतीत्यत आह युष्मभ्यं मया नियुक्तो याचितः सन् दास्यति यतो धर्मज्ञः विशेषितोऽश्वि भ्यां शिक्षितत्वाद्दास्यति अस्थीनीत्यनेन देयत्वदर्शितं तैरस्थिभिर्विश्वकर्मणा विनिर्मितश्चायुधश्रेष्ठो वज्रो भविष्यतीति शेषः येन भवान् वृत्रस्य शिरो हर्ता हरिष्यति मम तेजसा उपबृंहितः सन् २३ तेन च अस्त्राणि चायुधानि च संपदश्च भूयः प्राप्स्यथ महाकायस्त्रिभुवनग्रासी स एवास्मान् हन्यादिति शंका कुलचित्तानत्र प्रत्याह मत्परांश्च केऽपि न हिंसन्ति अतो युष्माकं भद्रमेवेति ॥ इति श्रीषष्ठे नवमोऽध्यायः ९

युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां धर्मज्ञोऽङ्गानि दास्यति ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्मितः येन वृत्र-
शिरो हर्ता मत्तेज उपबृंहितः २३ तस्मिन् विनिहते यूयं तेजोऽस्त्रायुधसंपदः भूयः प्राप्स्यथ भद्रं वो
न हिंसन्ति च मत्परान् २४ ॥ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे नवमोऽध्यायः ९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इंद्रमेवं
समादिश्य भगवान् विश्वभावनः पश्यतामनिमेषाणां तत्रैवान्तर्दधे हरिः १ तथाभियाचितो दे-
वैरृषिराथर्वणो महान् मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव भारत २ अपि वृन्दारका यूयं न जानीथ
शरीरिणां संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः ३ जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठ इ-
हेप्सितः क उत्सहेत तं दातुं भिक्षमाणाय विष्णवे ४ ॥ देवा ऊचुः ॥ किंनु तद्दुस्त्यजं ब्रह्मन् पुंसां भू-
तानुकंपिनां भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकेड्यकर्मणां ५ ननु स्वार्थपरो लोको न वेद परसंक-

टं यामेके णावादिष्टदध्यङ्ङिन्द्रस्य जनवत्सापन् इंद्रो युष्मन् वृत्रेणासारेणासनिर्जरः मोदमान एवतस्य
स्वाद्गं प्रोतुं कामः प्रत्यावत्तारम् इतो वाच यपीतिद्वाभ्यां २ हे वृंदारकाः अपि किं संस्थायां मरणे योऽभि-
द्रोहः दुःखं तत् न जानीथ ३ आत्मदेहः वयं जानीमः एवं किं तु श्री विष्णवे याचते इति चे-
त्तत्राह विष्णवेऽपि दातुं क उत्सहेत ४ पुण्यश्लोकैरीड्यानि कर्माणि येषां ५ याचकोऽयदिवेदत

२५ हिंसनकेन यदीयः दानसमर्थः ...
२८ ...

भेमया प्रत्युदाहृताः प्रत्युक्ताः सोत्यजंतं त्यक्त्वा यो नेआत्मानं देहं १ अध्रुवेणात्मना त्मनादेहेन हेनाप्णाः ६ प्र
नानोशोकेन शोचति हर्षेणा हृष्यति यश्चात्मा पृतस्य योधर्मः एतावानेवाप्यपरात्मपर्थः ९ पारक्यैः प्रव
त्ताला दिभस्तैः प्रसाधैः आत्मोपयोगश्रुतैः त्ववितं तानयः पुत्रादयः विग्रहो देहः तेनोपकुर्या दिति
यतः ९ कृतव्यवसितं निश्चयो येनआत्मानं तेन तं सत्त्र यत्रैकी कुर्वन् न तं जहौ ११ यता ग्रहादयो येन तत्

ऋषिरुवाच॥ धर्मेवः श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः एषवः प्रियमात्मानं त्यजंतं संत्यजात्यहं १
योध्रुवेणात्मनानाथा न धर्मेन यशः पुमान् ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ८ एतावान
व्ययो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः यो भूतशोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति ९ अहो दैन्य
महोकष्टं पारक्यैः क्षणभंगुरैः यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यः स्वज्ञाति विग्रहैः १० **॥श्रीशुकउवाच॥ए**
वं कृतव्यवसितो दध्यङ्ङाथर्वणस्तनुं परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं संनयन्जहौ ११ यताक्षासुम
नोबुद्धिस्तत्त्वदृग्ध्वस्तबंधनः आस्थितः परमं योगं नदेहं बुबुधेगतं १२ अथेंद्रो वज्रमुद्यम्य निर्मि
तं विश्वकर्मणा मुनेः शक्तिभिरुत्सिक्तो भगवत्तेजसान्वितः १३ वृतो देवगणैः सर्वैर्गजेंद्रोपर्यशो
भत स्तूयमानो मुनिगणैस्त्रैलोक्यं हर्षयन्निव १४ वृत्रमभ्यद्रवच्छत्रुमसुरानीकयूथपैः पर्य
स्तमोजसा राजन्क्रुद्धो रुद्र इवांतकं १५ ततः सुराणामसुरै रणः परमदारुणः त्रेतामुखे नर्मदा
यामभवत्प्रथमे युगे १६ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां पितृवह्निभिः मरुद्भिर्ऋभुभिः साध्यैर्विश्वे-
देवैर्मरुत्पतिं १७ दृष्ट्वा वज्रधरं शक्रं रोचमानं स्वया श्रिया नामृष्यन्नसुरा राजन्मृधे वृत्रपुरःस

त्वं पश्यतीति तथा ध्वस्तानि गतानि बंधनानि यस्य १२ अथेंद्रः अक्षोभते तत्तरेणान्वयः मुनेः शक्ति-
भिः अस्थिभिः निर्मितं उत्सिक्तः ऊर्जितः सतिशक्तिभिरिति वा पाठः १३ १४ असुरानीकानां यूथ
पैः पर्यस्तपरिवृतं १५ रणः संग्रामः प्रथमे चतुर्युगे त्रेतायुगस्य मुखे प्रारंभे १६ नामृष्यन्नासहंत

२० २१ २२ श्वानग्रीववक्त्रैर्हेतालोहकंटकसंचिता भुसुंडीसर्वतोलोहकंटकान्नक्रमोत्तरेत्यभिधानं
२३ पुंखोमल्लदेशमवनतंमल्लशोणारमयंपुंखोयथाभवतितथानमस्येर्थः तैर्ज्योतींषीवेत्यनेनतेषांनदृष्टिः
भा. सचिताः २४ तामेवाहनवक्वतिशस्त्राणामस्त्राणांचयानिवृष्णानितेषांमोघाः नसेदुः नप्रापुः सिद्धपथे
ष. २५ कालयाणं आकाशे २५ ताणामस्त्राणांचशोणायेषांगिरिशृंगद्रुमेरूपलेश्च २६ तानिद्रसेनिकानशस्त्राणामा

पुलोमाव्हयपर्वतोचप्रदेतिर्द्वैतिरुक्ताः दैत्यैर्वाहनवायत्वारंवांसिचसद्दराणः २० समालिमा
लिप्रमुखाः कार्त्तसरपरिच्छदाः प्रतिषिद्धेंद्रसेनाग्रमृत्योरपिदुरासदं २१ अभ्यर्दयन्नसंभ्रान्ताः २५
सिंहनादेनदुर्मदाः गदाभिः परिघेर्वाणैः प्रासमुद्गरतोमरैः २२ शूलैः परश्वधैः खड्गैः शतघ्नी
भिर्भुशुंडिभिः सर्वतोवाकिरंशस्त्रैरस्त्रैश्चविबुधर्षभान् २३ नतेऽदृश्यन्तसंछन्नाः शरजालैः
समंततः पुंखानुपुंखपतितैर्ज्योतींषीवनभोघनैः २४ नतेशस्त्रास्त्रवर्षौघाह्यासेदुः सुरसै
निकान् छिन्नाःसिद्धपथेदेवैर्लघुहस्तैःसहस्रधा २५ अथतीणास्त्रशस्त्रौघागिरिशृंगद्रुमोप
लैः अभ्यवर्षन्सुरबलंचिच्छिदुस्तांश्चपूर्ववत् २६ ताननतानस्वस्तिमतोनिशाम्यशस्त्रा
स्त्रौघैरथजन्नायकाः द्रुमैर्द्दषद्भिर्विविधाद्रिशृंगैः विक्षतांस्तत्रसुरेंद्रसैनिकान् २७ सर्वेप्रया
सा अभवन्विमोघाः कृताःकृतादेवगणेषुदैत्यैः कृष्णानुकूलेषुयथामहत्सुक्षुद्रैःप्रयुक्ताऊष
तीरूक्षवाचः २८ तेस्वप्रयासंवितथंनिरीक्ष्यहरावभक्ताहतयुद्धदर्पाः पलायनायाजिमुखेवि

स्त्राणांचवृष्टीः समूहैः तानतानक्षतानस्वस्तिमतः स्वस्तिमतःसाविनः द्रुमादिभिश्चश्वविक्षतानत्रिशाम्यदृष्ट्वा
त्रीनाथाः येषांतेतथासुरभीताः ७ कृताः कृताः पुनःपुनःकृताः कृष्णानुकूलायेषांतेषुदेवगणेषुयु
षतीः अकल्याणाः रुक्षाः परुषावाचोयथामहत्सुलोभकशोनभवतितद्वत् २८ हतोयुद्धदर्पोयेषांआ
तः परैः गृहीतः सारोयैर्येषांतेअतिप्रसिद्धाअपितेदैत्याएवंतेरणस्थापोनरुत्तेआजिमुखेयुद्धारंभेपतिं

प्रधावतः पलायमानान् प्रेक्ष्य आदावेव तीव्रेण भयेन पलायितं भग्नं तद्बलं सैन्यं तच्च प्रेक्ष्य एतद्वक्ष्यमाणं बभा
षे ३१ तदेव विशिनष्टि कालोपपन्नामवसरोचितां मनस्विनां रुचिरां हे मय हे अनर्वन् मे वाचं शृणुतेति ३१
ततो मरणं यो ग्रहयशः स्वर्गोऽश्रयदि स्यात् अथ तर्हि अमुं मृत्युं युक्तं समीचीनं प्रार्थयेत ३२ ब्रह्मसंधारणया क
लेवरं जह्यादिति यत्स एको मृत्युः वीरशये रणभूमौ अनिवृत्तः अपराङ्मुखः सन् जह्यादिति यत्स एकः

वृत्रोऽसुरांस्ताननुगान्मनस्वी प्रधावतः प्रेक्ष्य बभाष एतत् पलायितं प्रेक्ष्य बलं च भग्नं भयेन तीव्रेण वि
हस्य वीरः ३१ कालोपपन्नां रुचिरां मनस्विनामुवाच वाचं पुरुषप्रवीरः हे विप्रचित्ते नमुचे पुलोमन्मया
नर्वं शंबर मे शृणुध्वं ३१ जातस्य मृत्युर्ध्रुव एव सर्वतः प्रतिक्रिया यस्य न चेह क्लृप्ता लोको
यशश्चाथ ततो यदि ह्यमुं को नाम मृत्युं न वृणीत युक्तं ३२ द्वौ संमताविह मृत्यू दुरापौ यद्ब्रह्मसंधा
रणया जितासुः कलेवरं योगरतो विजह्याद्यदग्रणीर्वीरशये निवृत्तः ३३ ॥इति श्रीभागवते म
हापुराणे षष्ठस्कंधे दशमोध्यायः १० श्रीशुक उवाच॥ त एवं शंसतो धर्मं वचः पत्युरचेतसः नैवागृ
ह्णन्भयत्रस्ताः पलायनपरा नृप १ विशीर्यमाणां पृतनामासुरीमसुरर्षभः कालानुकूलैस्त्रिद
शैः काल्यमानामनाथवत् २ दृष्ट्वातप्यत संक्रुद्ध इंद्रशत्रुरमर्षितः तान्निवार्यौजसा राजन्निर्भ

तो द्वाविह मृत्यू संमतौ मरणं तथा च स्मृतिः द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ परिव्राड्योगयु
क्तश्च रणे चाभिमुखो हतः इति ३३ ॥इति श्रीभावार्थदीपिकायां षष्ठस्कंधे दशमोध्यायः ॥१०॥ एकादशे तु
वृत्रस्य युध्यमानस्य वज्रिणा भक्तिज्ञानबलोदर्काः त्रिभावो न वर्ण्यते १ शंसतः कथयतः
पत्युर्वचः १ कालानुकूलैः कालानुवर्तिभिः काल्यमानां विद्राव्यमानां २ अमर्षितः असह
मानः तान्निवार्य ओजसा निर्भर्त्स्य च इदं वक्ष्यमाणमुवाच ३ ॥

तदा हहा ध्यो मानहस्तेरितैः पुरीषप्रायैः प्रथमोतया ठेदेवानां संबोधनं एएतो हतैः दैत्यैः किं न किं वि
तनयणोनाधिपर्मः तदेवाहनहेति ५ अथ नेसंग्रामेसारथैर्यैहेतलकाः तुद्राः मात्रे तणामात्रे आ
ग्रेति एतनवेदिहलेकमोगेस्य हास्ति ५ सराणानरिएतस्तमहाग्राणेविलयस्य येन विचेतसोवम

सु किं वउस्वरितैर्मोतर्थावक्तिः एएतो हतैः न हि भीतवयः स्याख्योनस्वार्थः अस्मानितो ५ यदि
वः प्रथने अग्रहासारेवातलकाहदि अग्रेति एतमात्रेमेनवेङ्गामयस्यवेस्यहा ५ एवं स्वराणा
णा स्कन्धोभीध्ययत्वपुषाविएत मनहत्तसमहाग्राणोयेन लोका विचेतसाः ६ तेन देवगणाः
सर्वे हृत्रविस्फोटनेनैव नियेतुरुह्निताम मोयथैवाहनिनाहताः ७ ममदैपक्षासुरसैन्य
मानुपंतिमीलितास्त्राणारगडुर्मदः गाकंपयत्रयतम्पूलडोजसानालेवनेपृथ्यपतिर्यथो
न्मदः ८ विलोकानेवनयपरीत्यमर्षितः स्वशत्रवेमिद्रवते महागदो विलेपनामापनतीह
रुः सहोजग्राहवामेनकरेणलीलया ९ संद्वप्तकुः कुपितो महाबेन यामहेद्रवाहनगदयो
रुविक्रमः जघानकुम्भस्थलउन्नटन्सयेतत्कर्मसर्वे सममजयन्ति च १० ऐरावतो वज्रगदा
भिमष्टोविघूर्णितो द्रिः कुलिशाहतोयथा अपासरद्भिन्नमुखः सहेद्रोमुंचन्नसृक् समपथन्
र्द्यणार्तः ११ नसत्रवाहायविषमचेतसेप्रायुंक्तभूयः सगदामहात्मा इंद्रोमृतस्यादिकरादि

बुः ६ वृत्रस्यविस्फोटनेनेनताटेन ७ उपनं मूलेयेननालेन तल्ला तेवनेउहतो मदीयस्य पृथ्यपतिर्ग
तोयथामर्दयति ९ समपतन्प्रमाणं टेश ९ सन्नोवसन्नोबाहोयस्मतस्मेनप्रायुंक्तअमतस्यटेव्य
मृतस्त्रावीयः करानेनाभिमर्शः स्पर्शः तेन वीतव्यथो गतरुः क्षतत्तो बाहो यस्य स तथाभूतो

स वृत्रः हे इन्द्र आहव कामयया पुरे स्थितं भ्रातृहनं भ्रातरं विश्वरूपं हतवंतं त्वपां मे कूरंतदे।
वां हरूपापं तस्य कर्म स्मरन् १३ यो ब्रह्महा ब्रह्मणो हतवान् विप्रो बतः स गुरुं स्म च भ्रातरं स भवान् अग्रतः
समवस्थितः एतद्दिष्ट्या भद्रं जाते दिष्ट्यास्मयमानेदापैं हे असत्तम मम शूलेन निर्भिन्नं दृषत्वं हृद
यं यस्मात् तेन त्वया निर्मितम् तेन अय अविगादेवदेव भ्रातुरनृणोऽहं स्यामत ब्रवदिष्ट्या १४ स्वर्गकामो यो
भवान् अश्रहं श्वत स्वर्गकामो यायात्रिकः पशोरिवेतिवा १५ तेनामस्पृष्टव ह्निमदस्य देहं समर्देति वने।

सतं नयेंद्राहव कामयया रिपुं वज्रायुधं भ्रातृहणं विलोक्य स्मरंश्च तत्कर्म नृशंसमंहः शोकेन मो
हेन हसन् जगाद १६ ॥वृत्र उवाच॥ दिष्ट्या भवान्मे समवस्थितो रिपुर्यो ब्रह्महा गुरुहा भ्रातृहा च दि
ष्ट्यानृणोद्याहमसत्तम त्वया मच्छूल निर्भिन्नदृषद्धृदाचिरात् १४ यो नोग्रजस्यात्मविदो द्विजाते
र्गुरोरपापस्य च दीक्षितस्य विश्रभ्य खड्गेन शिरांस्यवृश्चत् पशोरिवाकरुणः स्वर्गकामः १५ श्री
ह्री दयाकीर्तिभिरुज्झितं त्वां स्वकर्मणा पुरुषादैश्च गर्ह्यं कृच्छ्रेण मच्छूल विभिन्नदेहमस्पृष्टवा
ह्निं समदंति गृध्राः १६ अन्येनुये त्वेह नृशंसमज्ञं यदुद्यतास्त्राः प्रहरंति मह्यं तैर्भूतनाथान्स
गणान् निशात त्रिशूल निर्भिन्नगलैर्यजामि १७ अथो हरे मे कुलिशेन वीर हर्ता प्रमथ्यैव शिरो

मानस्मामीप्येवर्तमानवत्रिदैषः १६ अन्येपिये अत्राहतारो नृशंसमत्तमहां मयतास्त्राः संतोय दि
प्रहरंति तैर्भूतनाथान्यत्र्यामि कथंभूतैर्निशातेतीक्ष्णीकृतं यस्त्रिशूलं तेन निर्भिन्नो गलो ये
षां तैः १७ अथो अथवा हरे भो इंद्र यदि भवान् एव मम शिरो हर्ता हरिष्यति तत्र तथा सति अनृणो
विमुक्त कर्मबंधः सन् तेभ्यो बलिं देहेन विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये धीराणां पदं प्राप्स्यामि १८

हि

तो विनाशोपि मृत्युरेव ममाभिमत इत्यभिप्रायेणाह सुरेशेति न हिनोषि न क्षिपसि गदेव विफलो यास्यती
भा॰ ष॰ तिसंशयं मा कार्षीः कृपणादर्थः प्रयोजनं यस्याः सा याच्ञा यथा निष्फला न तथा न स्यात् १९ अमोघत्वे हे
१० तुं वदंस्तं प्रोत्साहयति नन्विति तेजितस्तीक्ष्णीकृतः शत्रुं मां जहि विष्णुना यन्त्रितः प्रेरितः २० हतने
न मम पीडा स्यादित्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह अहमिति संकर्षणो मम त्वनिर्यथाह तथा तदीयचरणारविं
दे मनः समाधाय मुनेर्योगिनो गतिमहं यास्यामि त्वद्वज्रस्य रंहसोन्मूलितः छिन्नो ग्राम्यपाशो विषा

सुरेश कस्मान्न हिनोषि वज्रं पुरः स्थिते वैरिणि मय्यमोघं मा संशयिष्ठा न गदेव वज्रः स्यान्निष्फ
लः कृपणार्थेव याच्ञा १९ नन्वेष वज्रस्तव शक्र तेजसा हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजितः तेनैव श
त्रुं जहि विष्णुयन्त्रितो यतो हरिर्विजयः श्रीर्गुणास्ततः २० अहं समाधाय मनो यथाह संकर्षण
स्तच्चरणारविन्दे त्वद्वज्ररंहोलुलितग्राम्यपाशो गतिं मुनेर्याम्यपविद्धलोकः २१ पुंसां किलैका
नधियां स्वकानां याः संपदो दिवि भूमौ रसायां न राति यद्द्वेष उद्वेग आधिर्मदः कलिर्व्यसनं संप्रया
सः २२ त्रैवर्गिकासविघातमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र ततोनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्ल भोऽकिंचनगोचरोन्यैः
या

यभोगलक्षणो यस्य अपविद्धलोकः त्यक्तदेहः २१ तर्हि भगवान् संकर्षणः स्वभक्ताय मह्यमेव स्व
र्गादिसंपदो दास्यतीत्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह पुंसामिति स्वर्गभूमौ रसातले च याः संपदस्ताः किल
निश्चितं न राति ददाति तत्र हेतुः यत् याभ्यः द्वेषादयो भवेति २२ तर्हि स्वभक्तस्य किं विधत्ते तत्रा
ह त्रैवर्गिको धर्मार्थकामविषयो य आयासस्तस्य विघातं विधत्ते ततस्तु आयासोपरमादेवानुमेयः न ५२
नैश्वर्यादिनातः सम्यक् भगवत्प्रसादाभावान्नैव संपदो भविष्यन्तीति भावः २३

एवमिंद्राय स्वाभिप्रायं निवेद्य भगवंतं प्रार्थयते अहमिति तव पादावेव एकं मूलमाश्रयो येषां तेषां दा
सानामनुदासः भूयो भवितास्मि भवेयमेवं असुपतेः प्राणनाथस्य तव गुणान्मम मनः स्मरतु वागपि
तानेव कीर्तयतु कायस्त्वेव कर्म करोतु २४ ननु किं दास्येन तुभ्यं महाफलानि दास्यामि तत्राह न।
नाकपृष्ठं ध्रुवपदं वा ब्रह्मलोकादिकं च हे समंजस निखिलसौभाग्यनिधे त्वा त्वां विरहय्य न कांक्षे ने

अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः मनः स्मरेतासुपतेर्गुणांस्ते गृणीत वाक्कर्म
करोतु कायः २४ न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा
समंजस त्वा विरहय्य कांक्षे २५ अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः प्रि
यं प्रियेव व्युषितं विषण्णा मनोरविंदाक्ष दिदृक्षते त्वां २६ ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे
भ्रमतः स्वकर्मभिः त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् २७ ॥इति श्रीभाग
वते षष्ठस्कंधे एकादशोध्यायः ११

क्ष्यामि २५ न हि किंचिदिच्छामि किं तर्हि अहमजातपक्षाः खगा यूकादिभिः पीडिता यथा मातरं यथा च दाम्नाब
द्धा बालवत्साः स्तन्यं यथा व्युषितं प्रवासं गतं प्रियं कामेन विषण्णा प्रिया तथा मे मनस्तापत्रयपीडितं
कर्मभिर्बद्धं च कामादिभिर्विषण्णं च त्वां दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छतीत्यर्थः २६ उत्तमश्लोकस्य तव जनेषु भ
क्तेष्वेव सख्यं भूयात् त्वन्मायया देहादिष्वासक्तचित्तस्य मे यो पितेष्वासक्तिर्न भूयात् २७ ॥इति श्रीभा

वतेटीकायां षष्ठस्कंधे एकादशोध्यायः ११

भा॰ष॰
१८

दारुणोतिविषमस्तेनस्वयमुत्साहितेनतु महेंद्रेणमहापुरुषेणवृत्रस्यवधार्थंयत्ने १ महापुरुषंश्रीविष्णुम
प्सुप्रलयोदके १ युगांतान्निवत्कठोराजिह्वाधारायस्यतत् आविध्यभ्रामयित्वा २ तत्खआपतत्
आगच्छत्विचलत्तत्परितोभ्रमत्ग्रहश्चोल्काचग्रहोल्केतद्वत्तद्दुष्प्रेक्षंशतंपर्वाणियस्यतेनउरगराजोवा
सुकिःतस्यभोगोदेहस्तदाकारं ३ हनौकपोलप्रांतेअमरेभमैरावतंच ४ पुनश्चतमाहवृत्रोहेहे

श्रीऋषिरुवाच॥ एवंजिहासन्नृपदेहमाजौमृत्युंवरंविजयान्मन्यमानः शूलंप्रगृह्याभ्यपत
त्सुरेंद्रंयथामहापुरुषंकैटभोप्सु १ ततोयुगांतान्गिकठोरजिह्वमाविध्यशूलंतरसासुरेंद्रः
क्षिप्त्वामहेंद्रायविनद्यवीरोहतोसिपापेतिरुषाजगाद २ खआपतत्तद्विचलद्ग्रहोल्कवन्नि
रीक्ष्यदुष्प्रेक्ष्यमजातविक्लवः वज्रेणवज्रीशतपर्वणाच्छिनद्भुजंचतस्योरगराजभोगं ३ छिन्नै
कबाहुःपरिघेणवृत्रःसंरब्धआसाद्यगृहीतवज्रं हनौतताडेंद्रमथामरेभंवज्रंचहस्तान्न्यप
तन्मघोनः ४ वृत्रस्यकर्मातिमहाद्भुतंतत्सुरासुराश्चारणसिद्धसंघाः अपूजयंस्तत्पुरुहूतसं
कटंनिरीक्ष्यहाहेतिविचुक्रुशुर्भृशं ५ इंद्रोनवज्रंजगृहेविलज्जितश्च्युतंस्वहस्तादरिसन्निधौ
पुनः तमाहवृत्रोहरआत्तवज्रोजहिस्वशत्रुंनविषादकालः ६ युयुत्सतांकुत्रचिदाततायिनांज
यःसदैकत्रनवैपरात्मनां विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरंसर्वज्ञमाद्यंपुरुषंसनातनं ७ लो

केंद्र ६ सदाजयोनैवकिंतुकुत्रविजयः एकत्रविजितनवै यदाकुत्रचिदपियुयुत्सतांसदाजयोनैवकिं
तेकत्रैवकदाचिदेवेत्यर्थः परोदेहआत्मायेषांपराधीनात्मनामितिवाआद्यमनादिंसनातनंनि
त्यं ७ पराधीनतामेवाहलोकाइतिसपालाःयस्यवशेस्थिताःस्वयंविवशाःसंतःश्वसंतिचेष्टंते द्वि
जाःपक्षिणःशिचाजालेनकालःकलयतीतिभगवान् इहजयादौकारणं ८ ॥

३८

ऽत्रेत आदिरूपे काले तेन हेतुमजायन्त इति तमात्मानं देहहेतुं मन्यते ९ १० ननु सारंभकप्रधानपुरुषादितो
त्पत्तीति युक्तं तत्राह पुरुषस्तु निश्रेऽमहतत्त्वं आत्मा अहंकारः ११ ननु स्वकर्मद्वारा जीव एव सर्गादिहे
तुरिति मीमांसकाभ्युपेतेन तत्राह एवमविद्वान् अनीशमेवात्मानमीश्वरं स्वातंत्र्यं मन्यते ननु पित्रादि
पः स्वधर्मेण इष्यते व्याघ्रादयस्तु हन्तारस्तत्राह भूतैरिति स्वयमीश्वरः १२ ननु मयाजितस्समम तयादिष्टि

ऽतेजः सहो बलं प्राणममृतं मृत्युमेव च नमज्ञायत नो हेतुमात्मानं मन्यते जडं ९ यथा दारु
मयी नारी यथा यंत्रमयो मृगः एवं भूतानि मघवन्नीशतंत्राणि विद्धि भोः १० पुरुषः प्रकृतिर्व्य
क्तमात्मा भूतेंद्रियाशयाः शक्नुवन्त्यस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहात् ११ अविद्वानेवमात्मा
नं मन्यतेनीशमीश्वरं भूतैः सृजति भूतानि ग्रसते तानि तैः स्वयं १२ आयुः श्रीः कीर्तिरै
श्वर्यमाशिषः पुरुषस्य याः भवन्त्येव हि तत्काले यथानिच्छोर्विपर्ययाः १३ तस्मादकीर्ति
यशसोर्जयापजययोरपि समः स्यात्सुखदुःखाभ्यां मृत्युजीवितयोस्तथा १४ सत्त्वं रजस्तम
१८ इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः तत्र साक्षिणमात्मानं यो वेद स न बध्यते १५ पश्य मां निर्जितं शत्रु
वृक्णायुधभुजं मृधे घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया १६ प्राणग्लहोयं समर इष्वक्षो

कैवनास्ति किमिति मा वृक्णानगुहेऽप्रवर्तयस्मि तत्राह आयुरिति तत्काले जयादिकाले विपर्ययः अ
कीर्त्यादयः यस्मादेवं सर्वमीश्वराधीनं तस्मात्समः स्यात् हर्षविषादहीनो भवेत् १४ समत्वोपा
यमाह सत्त्वमिति हर्षादिभिः न बध्यते १५ हर्षविषादनिवृत्त्यै न वाहमेव समहदित्याह पश्येति वृक्ण
मायुधं भुजश्च यस्य १६ अनियतत्वे दृष्टान्तरूपकेणोपसंहरति प्राणा एव ग्लहः पणो यस्मिन् इषव एवा

गतालीकं निष्कपटं १८ भक्तः सेवितवानसि १९ यस्मन्नवस्थानकोटकैर्गतोदिजलोपमैः स्वर्गा।
द्विभिः किं २२ युद्धानां संग्रामात्पतनोमम्योः २३ हेमाद्रिषष्ठ्याराजन २४ २५ उत्कर्तनस्वल्पयोः ना

श्रीशुक उवाच॥ इत्थं तद्वचः श्रुत्वा गतालीकमसृजयत् तदीनवक्त्रः प्रहसन्स महात्मा विस
यः प्रह्लोदानवसिद्धैः स्त्रियस्तनमतिरोहणी भक्तः सर्वात्मना मानसस्हृदं जगदीश्वरं १९
भवानन्ताद्भीमायांवेवैस्यवीजनमोहिनी यच्छिन्नायास्तरंभावं महापुरुषनोगतः २० त्वलि
दंमहदाश्चार्यंयत्त्जः प्रकृतेस्तव यास्तवेभवतिसन्नान्मनिरुद्धामतिः २१ यस्यभक्तिर्भग
वतिहरौनिःश्रेयसेश्वरे विक्रीडतोमृतांभोधौकिंक्षुद्रैः खातकोटकैः २२॥ श्रीशुक उवाच॥
इतिब्रुवाणंवन्योत्र्यधर्मेनिजात्मसमानय युयुधातेमहावीर्योविदूरवृत्रोयुधांपती २३ श्रावि
यपरिघैंकरंचकराभोपमं विक्षेपयुगपद्वेवज्रेणाणानपर्वणा २४ दोर्भ्यांमुत्कृतमूला
भ्यांवभौरक्तस्त्रवोसुरः छिन्नपक्षोयथागोत्रः खाद्भ्रष्टोवज्रिणाहतः २५ कृत्वाधरांहनुंभू
मौदैत्योदिव्युत्तरांहनुं नभोगंभीरवक्त्रेणलेलिहोल्वणजिह्वयादंष्ट्राभिः कालकल्पा
भिर्ग्रसन्निवजगत्त्रयं अतिमात्रमहाकायआक्षिपंस्तरसागिरीन् २६ गिरिराट्पादचा
रीवपद्भ्यांनिर्जरयन्महीं जग्रासससमासाद्यवज्रिणंसहवाहनं २७ महाप्राणोमहावीर्यो
महासर्पइवद्विपं २८ वृत्रग्रस्तंतमालक्ष्यसप्रजापतयः सुराः २९ हाकष्टमितिनिर्विण्णा

भ्यांरक्तंस्त्रवतीतिगोत्रः पर्वतः २५ कृत्वाधरामित्यादेजग्रासेतिक्षितीयेनान्वयः नभोवद्गंभीरेण
वक्त्रेणलेलिहः सर्पतहत उल्वणयाजिह्वया २७ कालकल्पाभिर्ग्रसन्नवालयन २८ निर्जय

ततः कार्ष्णिर्यस समविदम इष्वाप
प्रादित्सोघोरं नामरूतेनमारि
वं २४ ...

कृत्कृत्वा: समर्पदर्षः ३८

२५ ...र्णो ...मे ...मरकाः स्वर्गोत्मा ...र्ष्णिः...: ५

महापुरुषेणश्रीनारायणेनसंनद्धोदंसितः योगबलेनमायाबलेनचबलभिदिंद्रः उरुक्रमतेविक्र
द १२ तस्यकेयरंकेयरंमाण्ववेगः अतिवेगवान्ज्योतिषांसूर्यादीनां अयनेहरिणोनरगतिरू
पेसंवत्सरयोहरिणः वष्ठनारागनत्रयात्मकः नावताहरिणोनवार्त्रेहत्येवृत्रहत्यायोयोकालेन्यपात
यत् यदास्मार्थनहितः वृत्रहत्यायोवृत्रहननार्थेपरिवर्तमानइत्यर्थः १४ वृत्रघ्नलिंगैर्मंत्रैःवृत्रा

महापुरुषसन्नद्धोयोगमायाबलेनच भिनावत्तेणनकृतिनिष्कमपबलभिद्विभुः ११ उरुक
तेषिमःशत्रोगिरिशृंगमिवौजसा १२ वमस्त्वनकेपरमाण्ववेगः कृतन्समंततापरिवर्तमा
नाः न्यपातयनावटहरिणोनयोज्योतिषामयनेवार्त्रहत्ये १३ तदाचखेदुंदुभयोविनेदुर्गं
धर्वसिद्धाः समहर्षिसंघाः वार्त्रघ्नलिंगैस्तमभिष्टुवानामंत्रैर्मुदाकुसुमैरभ्यवर्षन् १४
वृत्रस्यदेहान्निष्क्रांतमात्मज्योतिररिंदम पश्यतांसर्वलोकानामलोकंसमपद्यत १५ ॥इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेवृत्रवधोद्वादशोध्यायः १२॥श्रीशुकउवाच॥वृत्रेहतेत्रयोलो
काविनापाक्रेणभूरिद सपालाह्यभवन्सद्योविज्वरानिर्वृतेंद्रियाः १ देवर्षिपितृभूतानि
दैत्यादेवानुगाःस्वयं प्रतिजग्मुःस्वधिष्ण्यानिब्रह्मेशेंद्रादयस्ततः २

हेन्तर्वीर्यप्रकाशकैःवार्त्रहत्यायश्रवसेष्टननापाह्यायचेत्याद्येस्तमिंद्रमभिष्टुवानाअभिष्टुवंतः
१५ अलोकंलोकातीतंभगवंतं १५ ॥इतिश्रीषष्ठस्कंधेद्वादशोध्यायः १२॥त्रयोदशेनवृत्रस्यब्र
ह्महत्यामहाभयात् चिरंनष्टोचितःशक्रोविश्नुनेतिनिरूप्यते १ अनिर्वृतेणकमषष्ठशयमेवप्र

निजमः २ ॥

भा·ष

५·

नमहरेरिंद्रस्य दुःहेतुं वक्तुं प्रस्तावकथामाह वृत्रविक्रमेत्यादिनां प्रार्थयन् प्रार्थयंतः बृहद्वधात् ब्राह्मण
वधात् भीतः सन् ४ एनः पापं विभक्तं विभज्य गृहीतं मार्जिष्ये शोधयामि ५ तया देवादिभिः कारितया
सेत्व वधात् इंद्रं पवतापमवतापमवहन् नतान्यः प्रमुमिंद्रं निर्वृतिर्नाविशत् तद्वैयर्थ्यादिगुणयुक्तस्य।

श्रीराजोवाच॥ इंद्रस्यानिर्वृतेर्हेतुं श्रोतुमिच्छामि भो मुने येनासन्सुखिनो देवा हरेर्दुःखं कुतो
भवत् **॥श्रीशुक उवाच॥** वृत्रविक्रमसंविग्नाः सर्वे देवा महर्षिभिः तद्वधायार्थयन्निंद्रं नैच्छद्भी
तो बृहद्वधात् **॥इंद्र उवाच॥** स्त्रीभूजलद्रुमैरेनो विश्वरूपवधोद्भवं विभक्तमनुगृह्णद्भिः
वृत्रहत्यां क्व मार्ज्म्यहं ५ **॥श्रीशुक उवाच॥** ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेंद्रमिदमब्रुवन् याज
यिष्याम भद्रं ते हयमेधेन मा स्म भैः ६ हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरं इष्ट्वा नारायणं
देवं मोक्ष्यसेपि जगद्वधात् ७ ब्रह्महा पितृहा गोघ्नो मातृहाचार्यहाघवान् श्वादः पुल्कसः
को वापि शुध्येरन्यस्य कीर्तनात् ॥ ८ ॥ तमश्वमेधेन महामखेन श्रद्धान्वितो स्माभिरनुष्ठितेन ह
त्वापि सब्रह्म चराचरं त्वं न लिप्यसे किं खलनिग्रहेण ९ **॥श्रीशुक उवाच॥** एवं संचोदितो वि
प्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुं ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिं १० तयेंद्रः स्मासहत्तापं नि
र्वृतिर्नामुमाविशत् ह्रीमंतं वाच्यतां प्राप्तं सुखयंत्यपि नो गुणाः ११ तां ददर्शानुधावंतीं चां
डालीमिव रूपिणीं जरया वेपमानांगीं यक्ष्मग्रस्तामसृक्पटां १२ विकीर्य पलितान्केशां
स्तिष्ठ तिष्ठेति वादिनीं मीनगंध्यसुगंधेन कुर्वतीं मार्गदूषणं नभो गतो दिशः सर्वाः सह

कुतो निर्वृतिस्तत्राह ह्रीमंतं वाच्यतां निंद्यतां ११ यक्ष्मग्रस्तां क्षयरोगव्याप्तां १२ मीनस्येव गंधो यस्य
स मीनगंधिः स चासावसुश्च तद्वद्दुर्गंधेन १३ प्रागुदीचीं दिशं गतः सन् नरोनामानससरः प्रविष्टः १४

५·

सइंद्रः वर्षसहस्राणि पुष्करनालस्थतंतुनावसत् कथंभूतः नलब्धोभोगोयेनसः कुतः यत् यस्मा
त् हृज्जलेवसत् अग्निर्हृतभ्रसयं अग्नेर्भ्रसहृतस्यहविर्भागानेतज्जलेप्रवेशाभावादलब्धभो
गोयेनसः इत्यर्थः पाठांतरेनलब्धोयज्ञभागोयेनसः १५ त्रिनाकं अकंदुःखंयस्मिन्नितिनाकः
पुण्यश्लोकः तृतीयंनाकंस्वर्गं ननुमनुष्यस्यकुतः स्वर्गराज्यंतत्राह विद्यादिभिरवभावःस्व
र्गपालनसामर्थ्यंयस्यसः नहितस्मिन्सतिकथमिंद्रस्यपुनःस्वर्गप्राप्तिस्तत्राह सनहुषःसंपदै
श्वर्याभ्यांयोमदस्तेनांधाबुद्धिर्यस्यसः इंद्रपत्न्याशच्यातिरश्चांगतिंसर्पयोनिंनीतःउपायेनप्रापितः

समाअवसत्पुष्करनालतंतून्अलब्धभोगोयदिहाग्निदूतः वर्षाणिसाहस्रमलक्षितोंतःसंचिंत
यन्ब्रह्मवधाद्विमोक्षं १५ तावत्त्रिनाकंनहुषःशशासविद्यातपोयोगबलानुभावः स
संपदैश्वर्यमदांधबुद्धिर्नीतस्तिरश्चांगतिमिंद्रपत्न्या १६ ततोगतोब्रह्मगिरोपहूतऋ
तंभरध्याननिवारिताघः पापस्तुदिग्देवतयाहतौजास्तंनाभ्यभूदवितंविष्णुपत्न्या १७

एवंसूपायः नहुषः किलकदाचिदिंद्राणीमुवाचयइंद्रस्तावदहमतस्त्वंमांभजेति तयाचावेदित
वृत्तांतोबृहस्पतिस्तामुवाच ब्राह्मणवाह्यशिबिकारूढ्यागतंत्वांभजिष्यामीतिब्रूहिततोसौब्रह्म
शापात्पतिष्यतीति तयाचतथोक्तोनहुषोगस्त्यादीन्शिबिकांवाहयामासतदाचशीघ्रंसर्पस
र्पेतिगस्त्यपदापस्पर्शनेनकुपितेनसर्पोभवेतिशप्तोमहासर्पोजगरोभूदिति १६ ततइंद्रःस्वा
र्गंगतःप्राप्तः कथंभूतः ब्रह्मगिराब्राह्मणवाक्येनोपहूतः ऋतंभरःसत्यपालकोहरिःतस्य
ध्यानेननिवारितमघंयेनसःकुतःअपितुपापोब्रह्मवधस्तमिंद्रंनाभ्यभूत्तस्याभिभवंनाकरोत् कु

भा॰ष॰ पुरुषस्य हरेराधनं यस्मिं तेन १८ सर्वदेवमयश्चासावात्मा च तस्मिन्वेदमयात्मनीति वा पाठः अ
४१ श्ववादिभिर्वितते नैव ह्रिते अश्वमेधे महेंद्रेणान्वयमाने पुरुषे सति १९ तेनैव पुरुषाराधनेन सुमहत्या
पनीतः नाशितः रुद्रस्यैवः २० अधिक्रमाय त्राणेनत २१ पाठादिविषयानुमाख्यानं श्रोतिरूत्थमिति
प्रख्यात्यते नेति प्रक्षालनं तीर्थपदस्यानुकीर्तनं यस्मिन्भक्तजनानामनुवर्णनं यस्मिन्महेंद्रस्य

तेच ब्रह्मर्षयो अश्वमेधेन पुरुषमेधेन भारत यथावद्दीक्षयांचक्रुः पुरुषाराधनेन ह १८ अथे
ज्यमाने पुरुषे सर्वदेवमयात्मनि अश्वमेधे महेंद्रेण वितते ब्रह्मवादिभिः १९ स वै त्वा
ष्ट्रवधो भूयानपि पापचयो नृप नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भानुना २० स वाजिमेधे
न यथोदितेन वितायमानेन मरीचिमिश्रैः इष्ट्वाधियज्ञं पुरुषं पुराणमिंद्रो महानास वि
धूतपापः २१ इदं महाख्यानमशेषपाप्मनां प्रक्षालनं तीर्थपदानुकीर्तनं भक्त्युच्छ्र
यं भक्तजनानुवर्णनं महेंद्रमोक्षं विजयं मरुत्वतः २२ पठेयुराख्यानमिदं सदा बुधाः
शृण्वंत्यथो पर्वणि पर्वणींद्रियं धन्यं यशस्यं निखिलाघमोचनं रिपुंजयं स्वस्त्ययनं तथा
युषं २३ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे इंद्रविजयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः १३

मोक्षो यस्मिन् मरुत्वतो विशेषणानि यो यस्मिन् इंद्रियं तन्त्यादिवकारं इंद्रसंबंधीति वायुष्यं २३
षष्ठे त्रयोदशः ॥१३ वृत्रस्य ज्ञानभक्त्यादिश्रुत्वा तुष्टः परीक्षिता हेतुमाह वक्तु भिस्तत्राकृत जन्मचा ४१
रितोक्तिभिः चतुर्दशे तु सहसा कृत्कुलं तु सुतेन सह ते चित्रकेतोरति स्नेहाद्दतिशोको निरूप्यते १

रजस्तमस्वभावोयस्य १२ भक्तेर्दुर्लभत्वं प्रपंचयति त्रिभिः समासंख्याताः अनेनात्यर्थः तेन
वो जीवा तेषां मध्ये एके चन कतिचन श्रेयो धर्ममीहंते कुर्वंति ३ सचेतनाः स्थावरादिसजातीयस्य तेषु
च्यति न वेत्ता नाति ४ न चेत्थं द्विविधा कुसंस्कारेणांतरत्याहयः पौरुषेणेति ७ ९ यथायथावच्छ

परीक्षिदुवाच॥ रजस्तमःस्वभावस्य ब्रह्मन्वृत्रस्य पाप्मनः नारायणे भगवति कथमासीद्दृढमतिः १ देवानां शुद्धसत्वानामृषीणां चामलात्मनां भक्तिर्मुकुंदचरणे न प्रायेणोपजायते २ रजोभिः समसंख्याताः पार्थिवैरिह जंतवः तेषां ये केचनेहंते श्रेयो वै मनुजादयः ३ प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तमाः मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिध्यति ४ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशांतात्मा कोटिष्वपि महामुने ५ वृत्रस्तु स कथं पापः सर्वलोकोपतापनः इत्थं दृढमतिः कृष्ण आसीत्संग्राम उल्बणे ६ अत्र नः संशयो भूयाञ्छ्रोतुं कौतूहलं प्रभो यः पौरुषेण समरे सहस्राक्षमतोषयत् ७॥सूत उवाच॥ परीक्षितोथ संप्रश्नं भगवान्बादरायणिः निशम्य श्रद्दधानस्य प्रतिनंद्य वचोब्रवीत् ८॥श्रीशुक उवाच॥ शृणुष्वावहितो राजन्नितिहासमिमं यथा श्रुतं द्वैपायनमुखान्नारदाद्देवलादपि ९ आसीद्राजा सार्वभौमः शूरसेनेषु वै नृप चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्यासीत्कामधुङ्मही १० तस्य भार्यासहस्राणां सहस्राणि दशाभवन् सांतानिकश्चापि नृपो न लेभे तासु संततिं ११ रूपौदार्यवयोजन्मवि

णः १० भार्यासहस्राणां दशसहस्राणि कोटिरित्यर्थः सांतानिकः स्वयं संतानार्होपि पुत्रोत्पादनस
मर्थोपि तासु संततिं न लेभे सर्वासां वंध्यात्वादैवयोगेन मिलितानामिति भावः ११ न देवाहवंध्याप

भा॰
ष॰
५२

रुपासीदत्तत्समीपेउपविवेशसमाहितः संयतः १५ १६ अपिकिं अनामयमारोग्यंस्वस्तिक्षेमंप्र-
कृत्यधीनमेवहिराज्यमितिसदृष्टान्तमाहयथामहदादिभिः सप्तभिः प्रकृतिभिः गुप्तःपुमान्जीवोनि-
त्यगुप्तोभवतिनतुतद्व्यतिरेकेणत्राणमपितिष्ठतितथाराजापिसप्तभिः स्वाम्यमात्योजनपदःदुर्गंद्रवि-
णसंचयाः दण्डोमित्रंचतत्त्वेनताः सप्तप्रकृतयोमताइत्युक्तलक्षणाभिर्नित्यगुप्तःसन् १७ आत्मानं
प्रकृतिषुअद्धासाक्षान्निधायतदनुवर्तिनंकृत्वाश्रेयोराज्यसुखंप्राप्नुयादित्यर्थः स्वामीगुरुः

नतस्यसंपदः सर्वामहिष्योवामलोचनाः सार्वभौमस्यभूश्चेयमभवन्प्रीतिहेतवः १३ तस्यै-
कदातुभवनमंगिराभगवानृषिः लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद्यदृच्छया १४ तंपूजयि-
त्वाविधिवत्प्रत्युत्थानार्हणादिभिः कृतातिथ्यमुपासीदत्सुखासीनंसमाहितः १५ महर्-
षिस्तमुपासीनंप्रश्रयावनतंक्षितौ प्रतिपूज्यमहाराजसमाभाष्येदमब्रवीत् १६ ॥अंगिरा
उवाच॥ अपितेनामयंस्वस्तिप्रकृतीनांतथात्मनः यथाप्रकृतिभिर्गुप्तः पुमान्राजाचसप्त-
भिः १७ आत्मानंप्रकृतिष्वद्धानिधायश्रेयआप्नुयात् राज्ञातथाप्रकृतयोनरदेवाहिता-
धयः १८ अपिदाराः प्रजामात्याभृत्याः श्रेण्योथमंत्रिणः पौराजानपदाभूपाआत्मजाव-

स्वयंवामंत्रीसहायोमंत्रकर्मसहायोमात्यइतिभेदः प्रकृतीनांचस्वरक्षाराजाधीनमेवत्याहहेनर-
देवतथाप्रकृतयोपिराज्ञाआहिताधयः निहितनिक्षेपाः एतैः सम्राज्ञोभवंति पाठांतरेआहि-
तमंतोहितायधयोनिरस्तमनोदुःखाभवंतीत्यर्थः १८ अमात्याभ्यश्रेण्यश्रसमयविशेषेणसं-
घशोवर्तमानावणिक्प्रभृतयः पौराः पुरवासिनः जानपदाः तत्तद्देशाधिकारिणः १९ ५२

तव मनः स्ववशं वा न वेत्यर्थात्पृच्छति यस्यात्मा मनः स्ववशः अनुवर्ती अधीनः स्यात्तस्य वशगा
इमे सर्वे भवंति किंच लोका अतंद्रास्तस्य बलिं यच्छंति २० आत्मा भवान् आत्मनो न प्रीयते तेन तद्ध्यानेन किं
परतो वा स्वतो वा अलब्धकामत्वं लक्षये २१ विदुषा सर्वज्ञेनापि २२ अलब्धकामत्वं कथं यतः पुत्र

यस्यात्मानुवशश्चेत्स्यात्सर्वे तद्वशगा इमे लोकाः सपाला यच्छंति सर्वे बलिमतंद्रिताः २० आ
त्मनः प्रीयते नात्मा परतः स्वत एव वा लक्षयेऽलब्धकामं त्वां चिंतया शबलं मुखं २१ एवं विक
ल्पितो राजन्विदुषा मुनिनापि सः प्रश्रयावनतोऽप्याह प्रजाकामस्ततो मुनिं २२॥ चित्रकेतु
उवाच॥ भगवन्किं न विदितं तपोज्ञानसमाधिभिः योगिनां ध्वस्तपापानां बहिरंतः शरीरिषु २३
तथापि पृच्छतो ब्रूयां ब्रह्मन्नात्मनि चिंतितं भवतो विदुषश्चापि चोदितस्त्वदनुज्ञया लोक
पालैरपि प्रार्थ्याः साम्राज्यैश्वर्यसंपदः न नंदयंत्यप्रजं मां क्षुत्तृट्काममिवापरे २५ ततः पा
हि महाभाग पूर्वैः सह गतं तमः यथा तरेम दुष्पारं प्रजया तद्विधेहि नः २६॥ श्रीशुक उवाच॥ इ
त्यर्थितः स भगवान् कृपालुर्ब्रह्मणः सुतः श्रपयित्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमयजद्विभुः २७ ज्ये
ष्ठा श्रेष्ठा च या राज्ञो महिषीणां च भारत नाम्ना कृतद्युतिस्तस्यै यज्ञोच्छिष्टमदाद्द्विजः २८ अथा
ह नृपतिं राजन्भवितैकस्तवात्मजः हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमिति ब्रह्मसुतो ययौ २९

यावत्तमगावत्रितिचतुर्भिः २३ २४ अप्रजं मपुत्रं क्षुत्तृड्भ्यामन्नपानकामं अपरे सकचंदनादयो
यथा सुखयंति २५ पूर्वैः पित्रादिभिः सह गतं प्राप्तं तमः नरकं प्रजया यथा तरेम तत्तथा विधे
हि २६ २७ यज्ञोच्छिष्टं यज्ञशेषं २८ जन्मना हर्षं मरणेन च शोकं प्रददातीति तथा इति एवम् ५५

भा
ष
५

२९ शूरसेनानामीशस्य तेजसा वीर्यं गर्भः सर्ववहृथे ३१ ३२ जातकं जातकर्म ३३ अर्बुदं दशकोटयः वृन्देन कोटिरेवार्बुदं नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं चेति प्रयुतानां नरनिर्देशात् ३४ धन्यं धनकरं श्रापुष्करं काम्यमानस्य तिशोषः ३५ मोहस्य सङ्गो यस्मिन् प्रजाकामस्य रूपो ज्वरस्तापः ३६ दारराज्ये क

स पायित्वा प्राशनादेव चित्रकेतोरधारयत् गर्भं कृतद्युतिर्देवी कृत्तिकाग्नेरिवात्मजं ३० तस्या अनुदिनं गर्भः शुक्लपक्ष इवोडुपः ववृधे शूरसेनेशतेजसा शनकैर्नृप ३१ अथ काल उपावृत्ते कुमारः समजायत जनयन् शूरसेनानां शृण्वतां परमां मुदं ३२ हृष्टो राजा कुमारस्य स्नातः शुचिरलंकृतः वाचयित्वाशिषो विप्रैः कारयामास जातकं ३३ तेभ्यो हिरण्यं रजतं वासांस्याभरणानि च ग्रामान् हयान् गजान् प्रादाद्धेनूनामर्बुदानि षट् ३४ ववर्ष कामानन्येषां पर्जन्य इव देहिनां धन्यं यशस्यमायुष्यं कुमारस्य महामनाः ३५ कृच्छ्रलब्धेऽथ राजर्षेस्तनयेऽनुदिनं पितुः यथा निःस्वस्य कृच्छ्राप्ते धने स्नेहोऽन्ववर्धत ३६ मातुस्त्वतितरां पुत्रे स्नेहो मोहसमुद्भवः कृतद्युतेः सपत्नीनां प्रजाकामज्वरोऽभवत् ३७ चित्रकेतोरतिप्रीतिर्यथा दारे प्रजावति न तथान्येषु संजज्ञे बालं लालयतोऽन्वहं ३८ ताः पर्यतप्यन्नात्मानं गर्हयन्त्योऽभ्यसूयया आनपत्येन दुःखेन राज्ञो नादरणेन च ३९ धिगप्रजां स्त्रियं पापां पत्युश्चागृहसंमतां सुप्रजाभिः सपत्नीभिर्दासीमिव तिरस्कृतां दासीनां को नु संतापः स्वामिनः परिचर्यया अभीक्ष्णं लब्धमानानां दास्या दासीव दुर्भगाः ४१ एवं संदह्यमानानां सपत्न्याः पुत्रसंपदा राज्ञोऽसंमतवृत्तीनां विद्वेषो बलवानभूत् ४२ विद्वेषनष्ट

ववृते मार्गे ३८ आनपत्येन अपुत्रत्वनिमित्तेन ३९ नाथ हे संमतो न वह्नमतो यस्या गृहिण्येव गृहे न भार्येति संमता मित्यर्थः ४० दास्या दासीय था न तथा वयं दुर्भगाः न संमता वृत्तिर्जीवनं यासां ४२ वि

ता ५३

४४ धात्रीं स्तनदायिनीं ४५ ऋतेनारकेकनीनिकेययोस्तेलोचनेयस्यतं ४६ विभ्रमाः शिरोरुहाः
ग्रंबरेचयस्याः साः ४८ नाग्रसपत्नोपि ४९ स्खलितः ग्रंतकः मस्तुहेतुर्यस्यतंसनुगतः प्र

कृतयुनिरजानेतीसपत्नीनामग्रेमहत्‌ सम्पवेतिसंचिन्त्यनिरीक्ष्यचरत्रहे ४४ धायानं
सचिरंवालमपधार्य्यमनीषिणी पुत्रमानयमेभद्रेइतिधात्रीमचोदयत्‌ ४५ साधायान
मुपव्रस्यहस्वाचोनारलोचनं प्राणोद्गिराम्भितस्यकंहताश्लीस्यपतद्भुवि ४६ तस्यास्त
दाकर्ण्यवचोमशनतंरस्रंत्याः कराभ्यामुरश्चकैरपि प्रविष्यराज्ञीवरयात्मजोतिकेददर्श।
वालंसहसामरतेसतं ४७ पपातमभौपरिहृदयाश्चाममोहविभ्रमशिरोरुहांवरा ४८
ततोनृपांतः पुरवर्त्तिनोजनानराश्चनार्यश्चनिशम्यरोदनं आगत्यतत्रत्यव्यसनाः सदुः
खितामन्याश्चमलीकरुतडः कृतागसः ४९ श्रुतामरंतंपुत्रमलक्षितांतकं विनष्टदृष्टिः
प्रपतत्स्खलन्नपि स्नेहानुवंधैधितयाश्चवामशोविसृज्ञितोनप्रकृतिर्हि तेवृतः ५० प
पातवालस्यसपादमलेमृतस्यविसस्तशिरोरुहांबरः दीर्घंमुसन्वाष्पकलोपरोधतोवि
रुद्धकंठोनशशाकभाषितुं ५१ पतिंनिरीक्ष्योरुशुचार्पितंतदामतंचवालंसुतमेकसंत
तिं जनस्यराज्ञीप्रकृतेश्चहृद्रुजंसतीदधानाविललापचित्रधा ५२ स्तनद्वयंकुंकुमसं

कृतयोमत्याद्ययोयस्यसोनप्रकृतिः ५० वाष्पकलाभिः अस्रविंदुभिरुपरोधतः संवृत्तत्वेननिरुद्धः।
कंठोयस्य ५१ उरुशुचार्पितं वहुशोकेनव्याप्तं एकसंततिं एकं ५२ विगालेत्यः स्रजोयेभ्यः तान्

केशालिगलस्रजः सन्तेसयोवसिवंजरविदस
वर्षं ५३

पर्यंकेनितिविविलीतोजनतावाष्पवविडुभिः विकीर्ण

केयूर ७

भा॰ ष॰ ४४

आत्मसृष्टेरप्रतिरूपमननुरूपं चेष्टसे तदेवाह नन्वहो परिवृढे जीवति अपरस्य बालस्य या मृतिस्तत् न
हि वृद्धस्य सृष्टिसामर्थ्याभावे बाले च मृते सति नवसृष्टिर्न स्यादित्यर्थः संप्रति स्वसृष्टेर्विपरीतोऽसीति
चेत्तत्राह विपर्ययः विपरीतोऽसि चेत्तर्हि त्वं प्राणिनां मित्रं ध्रुवः स्वकारिताङ्गो नित्यः परः शत्रुरसि न तु
कृपालुरित्यर्थः ५४ ननु जीवकर्मानुसारेण जन्मादि कुर्वतो मम कोऽपराधस्तत्राह न हीति पुत्रे जी

अहो विधातस्त्वमतीव बालिशो यस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे परे नु जीवत्यपरस्य या मृतिर्वि
पर्ययश्चेत्त्वमसि ध्रुवः परः ५४ न हि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः शरीरिणामस्तु तदात्मकर्म
भिः यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं कृतस्ते तमिमं विवृश्चसि ५५ त्वं तात नार्हसि च मां कृ
पणामनाथां त्यक्तुं विचक्ष्व पितरं तव शोकतप्तं अञ्जस्तरेम भवताप्रजदुस्तरं यद्ध्वान्तं न याह्य
करुणेन यमेन दूरं ५६ उत्तिष्ठ तात त इमे शिशवो वयस्यास्त्वामाह्वयन्ति नृपनन्दन संविहर्तुं।
सुप्तश्चिरं ह्यशनया च भवान्परीतो भुङ्क्ष्व स्तनं पिब शुचो हर नः स्वकानां ५७

वत्येव पिता म्रियते पितरि जीवत्येव पुत्रो जायत इति क्रमो नास्ति कर्माधीनत्वादिति चेत् न ह्यात्म
कर्मभिरेव तज्जन्मादिकमस्तु किं त्वयाकृत्येन नमयेश्वरेण विना जडैः कर्मभिरिष्टं सिद्ध्येत भवतु ना
म तथापि निजसर्गवृद्धये त्वया यः स्नेहपाशः कृतस्तमिमं स्वयमेव विवृश्चसि छिनत्सीत्यादि।
क्रोशति न स्त्रीवैविध्यं दुःखं दृष्ट्वा कश्चिदपि पुत्रादिषु स्नेहं करिष्यतीति भावः ५५ अप्रजदुस्तरं अ

ननु तद्धेतुस्तत्र नाहं प्रथमं तव मातृवर्गमागतानसतीन वयस्य स्मितं वक्त्रं दृष्ट्वा शोभन हृष्टं वयस्य इदानीमपि मि
तेन शृणोमि न हि किं अपुनर्नवं यं पुनरागमं नेयथा न भवति नत्वा गतोसि ५६ ॥ इति भावार्थदीपिकायां षष्ठे
चतुर्दशः १४ ततः पुत्रहंसो चित्रकेतोः शोकापनोदनं कर्तुं नारदोपदेशेन नारदेनाङ्गिरसा युक्ता स
तकोपान्ते एव समीपे १ तवास्यवत्पूर्णनोक्तनमः सन्तोषप्रजाद्भूपायोऽयं यत्र ते अहं वयस्य पिता निचेत ।

नाहं तनुज ददृशे हतमङ्गला ते मुग्धस्मितं मुदितवीक्षणमाननाब्जं किं वा गतोस्यपुनरन्वय
मन्यलोकं नीतो घृणेन न शृणोमि कला गिरस्ते ५८ ॥ शुक उवाच ॥ विलपन्त्या मृतं पुत्रमिति
चित्रविलापनैः चित्रकेतुर्भृशं तप्तो मुक्तकण्ठो रुरोद ह ५९ तयोर्विलपतोः सर्वे दंप
त्योस्तदनुव्रताः रुरुदुः स्म नरा नार्यः सर्वमासीदचेतनं ६० एवं कश्मलमापन्नं नष्टसंज्ञ
मनायकं ज्ञात्वाङ्गिरा नाम ऋषिराजगाम सनारदः ६१ ॥ इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे चतुर्दशो
ऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ऊचतुर्मृतकोपान्ते पतितं मृतकोपमं शोकाभिभूतं राजानं बो
धयन्तौ सदुक्तिभिः १ कोयं स्यात्तव राजेन्द्र भवान्यमनुशोचति त्वं चास्य कतमः सृष्टौ पुरेदानी
मतः परं २ यथा प्रयान्ति संयान्ति स्रोतोवेगेन बालुकाः संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तथा कालेन दे

तत्राह ततः श्रुतेति ये पूर्वं जन्मनि पित्रादिरूपेण संयुक्ता आसन् त एव मरणेनानन्तरं वियुक्ताः सन्तो
वर्तमानजन्मनि कदाचित्तस्यैवान्यस्य वा पुत्रादयो भवन्ति ते जन्मान्तरे तस्यैवान्यस्य वा कलत्राद
यः शत्रुमित्रादयो वा भवन्ति अतो नायं नियम इति भावः २ तमेवाभिप्रायं प्रकटयतः यथेति स्रो।
तसः प्रवाहस्य वेगेन यथा प्रयान्ति वियुज्यन्ते संयान्ति संयुज्यन्ते तथा कालवेगेन देहिनो जीवा स्य

भा॰ ष॰ ५५

तथाप्येतावंतं कालं मम पुत्रो नाभूत् न कार्यं केनापीत्यस्मत्सुनिर्दुःखमिति चेत्तत्राहतः यथा धानासु वीजेषु
धानाः वीजानि नश्यन्ति भवन्ति कास्मिंश्चित्काले चिन्न भवन्ति नोत्पद्यन्ते नश्यन्ति च न तु भवन्त्येवेति नियमः ए-
वमेव भूतानि पुत्रादिरूपाणि तेषु पित्रादिषु अतो धानानां जन्यजनकत्वेपि यथा पितृपुत्रादिभावो नास्ति
एवमत्रापीति न शोकः कार्य इति भावः ईशमायया प्रेरितानां नामैव भवनं चैव वस्तुतः ४ तस्य च सर्वसाधार।
ण्यात् न पुत्रो शोचनीय इत्याहतः वयं चेति तुल्यकाला वर्तमानकालीनाः जन्मनः प्राक् मृत्योः पश्चा-
च यथा न संतः एवमधुनापि न संति भो राजन् आद्यंतयोरसत्त्वात् स्वप्नवदित्यर्थः ५ असत्त्वे कथं प्रती-
तिः कथं वा हन्यजनकत्वाद्यभिमानस्तत्राहतः भूतैरिति ईश्वरमायया सृष्टत्वात् प्रतीतिः निमित्तमा-

यथा धानासु वै धाना भवन्ति न भवन्ति च एवं भूतेषु भूतानि चोदितानीशमायया ४ वयं च त्वं च
ये चेमे तुल्यकालाश्चराचराः जन्ममृत्योर्यथा पश्चात्प्रागेवमधुनापि भो ५ भूतैर्भूतानि भूते-
शः सृजत्यवति हन्त्यजः आत्मसृष्टैरस्वतन्त्रैरनपेक्षोपि बालवत् ६ देहेन देहिनो राजन्देहाद्दे-
हो भिजायते बीजादेव यथा बीजं देह्यर्थ इव शाश्वतः ७ देहदेहिविभागोयमविवेककृतः पुरा
जातिव्यक्तिविभागोयं यथा वस्तुनि कल्पितः ८ ॥ त्रत्वेनैव च भूतानामयमभिमान इति

भावः ननु जीवस्य परस्परं सृष्ट्यादिभिः साध्यमस्ति चेत् अपूर्णकामतापात्ता नास्ति चेद्व्यर्थता सृजतीति तत्राहतः अ-
नपेक्षोपि बालवल्लीलया करोतीति ६ अयं च जन्मादिव्यवहारो देहगो देहानामेव न त्वात्मनः इत्याहतः
देहिनः पितुर्देहेन पुत्रस्य देहो मातुर्देहात् अभिजायते यथा बीजादेव बीजं जायते देही तु शाश्वत एव ।
अर्थो भूम्यादिर्यथा तद्वत् ७ ननु तर्हि देहप्रतियोगित्वात् देह्यपि नश्वरः स्यात् तत्राहतः देहदेहि-
नोरयं परस्परप्रतियोगी विभागः पुराऽनादिः अविवेककृतः अज्ञानकल्पितः जातिसामान्यं व्यक्ति। ५५
विशेषः यतो विभागो यथा वस्तुनि सन्मात्रे कल्पितः परस्परापेक्षसिद्धत्वेनातिरूपत्वात् तद्वत् ८

आधिम्लानं वक्त्रं ९ १० उन्मत्तस्येव लिंगं येषां ते ११ १२ मम प्रभू रत्न कौ वां धे समर्थौ वितिवा

श्रीशुक उवाच ॥ एवमाश्वासितो राजा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः विमृज्य पाणिना वक्त्रमाधि
म्लानमभाषत ९ **॥ राजोवाच ॥** कौ युवां ज्ञानसंपन्नौ महिष्ठौ च महीयसां अवधूतेन वेषेण
गूढाविह समागतौ १० चरंति ह्यवनौ कामं ब्राह्मणा भगवत्प्रियाः मादृशां ग्राम्यबुद्धीनां बोधा
योन्मत्तलिंगिनः ११ कुमारो नारद ऋभुरंगिरा देवलोसितः अपांतरतमो व्यासो मार्कंडे
योथ गौतमः १२ वसिष्ठो भगवान् रामः कपिलो बादरायणिः दुर्वासा याज्ञवल्क्यश्च जातु
कर्णस्तथारुणिः १३ रोमशश्च्यवनो दत्त आसुरिः सपतंजलिः ऋषिर्वेदशिरा धौम्यो
मुनिः पंचशिखस्तथा १४ हिरण्यनाभः कौसल्यः श्रुतदेव ऋतध्वजः एते परे च सि
द्धेशाश्चरंति ज्ञानहेतवः १५ तस्माद्युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधियः प्रभू अंधे तमसि मग्न
स्य ज्ञानदीप उदीर्यतां १६ **॥ श्रीअंगिरा उवाच ॥** अहं ते पुत्रकामस्य पुत्रदोस्म्यंगिरा नृप एष ब्रह्म
सुतः साक्षान्नारदो भगवानृषिः १७ इत्थं त्वां पुत्रशोकेन मग्नं तमसि दुस्तरे अतदर्हम
नुस्मृत्य महापुरुषगोचरं १८ अनुग्रहाय भवतः प्राप्तावावामिह प्रभो ब्रह्मण्यो भगव
द्भक्तो नावसीदितुमर्हति १९ तदैव ते परं ज्ञानं ददामि गृहमागतः ज्ञात्वान्याभिनिवेशं ते
पुत्रमेव ददाम्यहं २० अधुना पुत्रिणां तापो भवतैवानुभूयते एवं दारा गृहा रायो विवि
धैश्वर्यसंपदः २१ शब्दादयश्च विषयाश्चला राज्यविभूतयः मही राज्यं बलं कोशो भृत्या

अत्रौ युवाभ्यां ज्ञानदीपः प्रवर्षितौ १६ महापुरुषगोचरं हरिभक्तं १८ १९ तदैव यदा पूर्वमाग

[illegible]

[illegible]

भा० ष० ५६

हे शूरसेन इमे सर्वेपि शोकादिप्रदाः किंच स्वप्नमायापि तेन गंधर्वनगरवत् स्वाप्नं गंधर्वनगरं स्यु कस्माद्देव
क्वचिद्दृश्यते क्वचिन्न दृश्यते चेति प्रसिद्धं तदेवमनित्यत्वं शोकादिहेतुत्वं च स्वप्नमायाप्रायत्वं चोक्तं मिथ्यात्व
मप्याह स्वप्नमायाच मनोरथश्च स्वप्नयथा तद्वत् २३ मनोभवाः मनोमात्रविवर्तिताः अत्र हेतुः अर्थो
न तात्विकस्वरूपेण विनैव दृश्यमानाः न दृश्यन्ते यस्मात् क्षणान्तरेण दृश्यन्ते तात्विकत्वे हि क्षणान्तरे
वाधो न स्यात् अतो मनोमात्रविवर्त्तमनस्तेन स्वमादिवन्मिथ्याभूता इत्यर्थः न हेते पुण्यपुण्यकृता
इति मीमांसकाः प्राहुस्तत्राह मनोभवत्वं तत्राह कर्मभिः कर्मवासनाभिः कर्माणि पर्यालोच्य ध्यायतः

सर्वेपि शूरसेनेमे शोकमोहभयार्त्तिदाः गंधर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमायामनोरथाः २३ दृश्यमा
नाविनार्थेन न दृश्यंते मनोभवाः कर्मभिर्ध्यायतो नानाकर्माणि मनसोभवन् २४ अयं हि दे
हिनो देहो द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः देहिनो विविधक्लेशसंतापकृदुदाहृतः २५ तस्मात्स्वस्थे
न मनसा विमृश्य गतिमात्मनः द्वैते ध्रुवार्थविश्रंभं त्यजोपशममाविश २६

पुंसो मनस एव निमित्तात् कर्माण्यभवन् पाठांतरे कर्माणीप्सितत्वमभिध्यायत इत्यर्थः कर्मणोपि
मनोभवत्वात्तत्साध्या अपि मनोभवा एवेति भावः २४ नन्वेवं मनसः स्वप्नादौ कोटि देहेन तम
के न तत्र देहस्तर्वयो मूलमित्याह अयं हीति हीत्यवधारणे अयं द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः अधिभूता
धिदैवाध्यात्मरूपो देह एव देहिनो देहोहमितिमन्यमानस्य देहिनो जीवस्य विविधान्क्लेशान्संता
पांश्च करोतीति तथा २५ स्वस्थेनाव्यग्रेण गतिं तत्वं ध्रुवार्थविश्रंभं ध्रुवोयमर्थ इति विश्रंभं विश्वासं प्रणयं वा त्यका

अंगिरसोपदिष्टं तत्त्वं परमेश्वरप्रसादं विना न प्राप्यत इति तत्प्रसादाय मंत्रविद्यां नारदो दिशतीति एतामि
ति उपनिषद्भ्यां परं श्रेयो यस्मात् तस्मादुपनिषत् मंत्ररूपोपनिषत् तां प्रतीच्छ रहस्यं द्रष्टा द्रक्ष्यतीति भगवान् १
२२ अत्र लं च तत्र त्वं नचिरं च समानाधिक अन्यं पदं महिमानं प्राप्स्यसीत्याह २८ ॥इति भावार्थ
दीपिकायां षष्ठे पंचदशः ॥१५॥ यो ऽसौ शोकेन संतप्तो नैव विशोकीकृतस्तं तं आदिदेश महाविद्यां नारदः शोक
वर्जिं आदौ तावत् पुत्रमृत्युरेव पितृ पोत्रादिसंबंधो मिथ्येति दर्शयितुं योगबलेन तमेवानीतं

श्रीनारद उवाच॥ एतां मंत्रोपनिषदं प्रतीच्छ प्रयतो मम यां धारयन् सप्तरात्राद् द्रष्टा संकर्षणं प्रभुं २
यत्पादमूलमुपसृत्य नरेंद्र पूर्वे शर्वादयो भ्रममिमं द्वितयं विसृज्य सद्यस्तदीयमतुलानधि १ ३
कं महित्वं प्राप्ता भवानपि परं न चिरादुपैति २८ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे पंचदशो
ऽध्यायः ॥१५॥ श्रीशुक उवाच॥ अथ देवऋषी राजन् संपरेतं नृपात्मजं दर्शयित्वेति होवाच ज्ञा
तीनामनुशोचतां ॥१॥ श्रीनारद उवाच॥ जीवात्मन् पश्य भद्रं ते मातरं पितरं च ते सुहृदो बांधवास्तप्ताः
शुचा त्वत्कृते भृशं २ कलेवरं स्वमाविश्य शेषमायुः सुहृद्वृतः भुंक्ष्व भोगान् पितृप्रत्तान् अधि
तिष्ठ नृपासनं ३ ॥जीव उवाच॥ कस्मिन् जन्मन्यमी मह्यं पितरो मातरो ऽभवन् कर्मभिर्भ्राम्यमा
णस्य देवतिर्यङ्नृयोनिषु ४ बंधुज्ञात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः सर्व एव हि सर्वे बोभवंति क्रमशो मिथः

पितरं

नारदेन दर्शयित्वा जीवान् आनीय आह उवाच २ शेषमायुः स्थितिरस्ति अन्यस्य तु नास्ति तन्नाद्रियतां अर्थः तद्दे
वकलेवरं प्रविश्य स्थितो जीवं उवाच यद्वा अंतराले प्रेतशरीरे स्थित इति ज्ञेयं ३४ मयि स्नेहेन पुत्रत्वेन
भाषणं कथं तत्र कर्मबंधहेतोः किं न क्रियत इत्याशयेन संबंधस्यानियतत्वमाह बंधवो विवाहादिभिः
संबंधिनः ज्ञातयः सपिंडाः अरयो घातकाः मित्राः हितकाः मध्यस्थाः उभयव्यतिरिक्ताः साधारणाः १

कर्मभिर्भ्राम्यमाणत्वे दृष्टान्तः यथा वस्तूनि पण्यानि क्रियाग्रहाणि कर्तृषु परिभ्रमन्ति एवं जीवोपि यो।
निषु जनकेषु ६ एकस्मिन्नपि जन्मनि संबंधस्यानियतत्वे सदृष्टान्तमाह द्वाभ्यां नित्यस्य जीवत्वेपि अर्थस्य
पण्यादेः अनित्यः अनियतः विक्रियादिना संबंधनिवृत्तेः ७ एवं योनिगतः पित्रादिसंबंधं प्राप्तोपि स जी
वो नित्यः देहजन्मादिना तस्य जन्मादिभावात् अत एव वस्तुतो निरहंकृतः अहमस्य पुत्र इत्यभिमानशू।
न्यः यत्र पित्रादौ संबंधिभिर्यावदुपलभ्येत कर्मवशेन वर्तेत तावदेव तस्य पित्रादेः तत्त्वं स्वत्वेन त।
द्विक्रियानंतरकालमपि अयमेवं संबंधः यदुक्तं कलेवरं समाविश्येति तत्र तस्मिन्कलेवरे ममेदा
नींस्वत्वं निवृत्तमिति सदृष्टान्तमाह नित्यस्य चिरकालावस्थायिनः स्वर्णादेः योनिगतो देहं प्रविष्टः

यथा वस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः पर्यटन्ति नरेष्वेवं जीवो योनिषु कर्तृषु ६ नित्यस्यार्थ
स्य संबंधो ह्यनित्यो दृश्यते नृषु यावद्यस्य हि संबंधो ममत्वं तावदेव हि ७ एवं योनिगतो जीवः स
नित्यो निरहंकृतः यावद्यत्रोपलभ्येत तावत्स्वत्वं हि तस्य तत् ८ एष नित्योऽव्ययः सूक्ष्म एष सर्वा
श्रयः स्वदृक् आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजते प्रभुः ९

यत्र देहे तस्य जीवस्य तत्तस्मिन्देहे
स्वत्वं न तु मरणोत्तरकालमपीत्यर्थः शेषं समानं ८ जीवस्य नित्यत्वं साधयति एष नित्यस्तत्र हेतुः अव्ययः
अपक्षयशून्यः तत्कुतः सूक्ष्मः जन्मादिशून्यः तच्च कुतः सर्वाश्रयः जन्मादिमतो देहादेराश्रयः नतु
देहादिरूपः यतः स्वदृक् स्वप्रकाशः सर्वाश्रयत्वमुपपादयति आत्ममायागुणैरात्मानमेव विश्वं विश्वा
त्मकं सृजतीति तदात्मानं स्वयमनुकरोतीति प्रकृते उपादानकारणत्वात्सर्वाश्रय इत्यर्थः जीवस्य वस्तु।
तो ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मण एव विशेषणानि (?) विधिपुरुषस्य पुरत्वेन सृष्टता जीवः सृजतीति वाचोयुक्तिः यद्वा स्वक
र्महेतुः सृष्टिनिमित्तत्वेन सृष्टित्वं भोगस्य च सर्वस्य भोक्ता आश्रयत्वं चोक्तमिति द्रष्टव्यं ९

यदुक्तं सुहृद्भ्रातः इति सुहृद्वो वा यथा वास्तवमयद्यपि तदप्याह नह्यस्येति तत्र हेतुः एकः सुहृदादित्वेनाहि-
तः तत्कुतः गुणदोषयोर्हिताहितयोः कर्तॄणां मित्रादीनां याः सर्वाधियः विविक्ताप्रद्रष्टृ तासां द्रष्टा
साक्षी १० यदुक्तं भुंक्ते भोगानित्यादि तत्कथमाह नादत्त इति गुणं सुखं दोषं दुःखं क्रियाफलं
राज्यादिकं उदासीनत्वे हेतुः परावरदृक् कारणस्य कार्यस्य च साक्षी न तु भोक्ता यतः ईश्वरः देहादिपा-
रतंत्र्यशून्यः अतएव मजन्नम मम च पुत्रत्वाकं च संबंधाभावाच्छोकं मा कुरु इति तात्पर्यार्थः ११ द्विजभा

नह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा एकः सर्वधियां द्रष्टा कर्तॄणां गुणदोषयोः १०
नादत्त आत्मा हि गुणं न दोषं न क्रियाफलं उदासीनवदासीनः परावरदृगीश्वरः ११ ॥श्रीशु-
कउवाच॥ इत्युदीर्य गतो जीवो ज्ञातयस्तस्य ते तदा विस्मिता मुमुचुः शोकं छित्वात्मस्नेहशृं-
खलां १२ निर्हृत्य ज्ञातयो ज्ञातेर्देहं कृत्वोचितक्रियाः तत्यजुर्दुस्त्यजं स्नेहं शोकमोहभ-
यार्तिदं १३ बालघ्न्यो व्रीडितास्तत्र बालहत्याहतप्रभाः बालहत्याव्रतं चेरुर्ब्राह्मणैर्यन्निरू-
पितं १४ यमुनायां महाराज स्मरंत्यो द्विजभाषितं स इत्थं प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभि-
र्गृहांधकूपान्निष्क्रांतः सरःपंकादिव द्विपः १५ कालिंद्यां विधिवत्स्नात्वा कृतपुण्यजल-
क्रियः मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्राववंदत १६ अथ तस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने भ

षितं अंगिरसा प्रोक्तं पुत्रादीनां दुःखहेतुत्वं स्मरंत्यः पुत्रकामनाशून्या निर्ममाः सत्य इति भावः १४
निःक्रांतः पंकमिव त्यक्त्वा गृहं विहाय निःक्रमणमभूत् धीरस्य तस्यैव यो यं नान्यस्येति सदृष्टांतमाह सरः-
पंकात् द्विपो गजइवेति १५ कृतः पुण्यजलक्रियः पितृतर्पणं यायेन संयतप्राणो नियतेंद्रि

जी

भा० ६८ २

निवृत्ता द्वैतदृष्टिर्यस्मात् न्यस्ता निरस्ताः शक्त्यूर्मयः मायानिमित्ता रागद्वेषादयो येन २० मनसा सह व
चसि अप्राप्य उपरते सति यत् एकम् एव प्रकाशते वचसीति सर्वेन्द्रियोपलक्षितं सोऽस्मान् अवतु सदसत्परः का
र्यकारणयोः कारणं २१ तदेवाह यस्मिन्निदं कार्यं कारणेऽतिष्ठति अप्येति च यतश्च जायते मृण्मयेषु घ
टादिषु मृज्जातिः मृत्मात्रमिव सर्वगो ब्रह्मस्वं तु यत् तस्मै २२ ननु सर्वगो नु स्यात् न चेन्न जातिवत् प्रतीयेत कथं
मनोवचसोरप्राप्तिरित्याह यद्ब्रह्म व्योमवद्बहिरन्तश्च विततमपि असवः प्राणाः क्रियाशक्तयो न स्पृशन्ति मनआदी
नि च ज्ञानशक्तयो न विदुः तद्ब्रह्म नतोऽस्मि २३ तेषां तदज्ञाने हेतुमाह देहेन्द्रियादयोऽमी यदंशविद्धाः

नमो विज्ञानमात्राय परमानन्दमूर्तये आत्मारामाय शान्ताय निवृत्तद्वैतदृष्टये १९ आत्मान
न्दानुभूत्यैव न्यस्तशक्त्यूर्मये नमः हृषीकेशाय महते नमस्तेऽनन्तमूर्तये २० वचस्युपरतेऽप्राप्य
य एको मनसा सह अनामरूपश्चिन्मात्रः सोऽव्यान्नः सदसत्परः २१ यस्मिन्निदं यतश्चेदं तिष्ठत्य
प्येति जायते मृण्मयेष्विव मृज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः २२ यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धी
न्द्रियासवः अन्तर्बहिश्च विततं व्योमवत्तन्नतोऽस्म्यहं २३ देहेन्द्रियप्राणमनोधियोऽमी यदंश
विद्धाः प्रचरन्ति कर्मसु नैवान्यदा लौहमिवाप्रतप्तं स्थानेषु तद्द्रष्ट्रपदेशमेति २४

यच्चैतन्यांशेनाविष्टाः सन्तः कर्मसु स्वविषयेषु प्रचरन्ति जाग्रत्स्वप्नयोः अन्यदा सुषुप्तिमूर्छादौ नैव प्रच
रन्ति यथाऽप्रतप्तं लोहं न दहति अतो यथा लोहमग्निप्रतप्तं एव दाहकं सत् अग्निं विना न दहति एवं ब्रह्म
णि तज्ज्ञाने क्रियाशक्तिभ्यां प्रवर्तमाना देहादयः न स्पृशन्ति न विदुश्चेति भावः जीवस्तर्हि द्रष्टृत्वाज्जानात्
त्वित्याह स्थानेषु जाग्रदादिषु द्रष्टृव्यपदेशं द्रष्टृसंज्ञां तदेवेति प्राप्नोति नान्यो जीवो नाम अस्ति नान्योऽतो
स्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः यद्वा द्रष्टृव्यपदेशं द्रष्टृसंज्ञं जीवमपि तदेव प्रतिजानाति ननु जीवस्तत्तु जानातीत्य

सकलायेसात्वतपरिवृढास्तेषांनिकाः समहस्तस्यकरकमलानांकुड्मलेरुपलालितेचरणा
रविंदयुगलेयस्यतस्यसंबोधनेपरमरक्तुरूपरमेष्ठिन्सर्वेश्वरा २४ पूर्वसनाभदोगिरात्राजगामेत्य
तिराःप्राधान्येनोक्तः चित्रकेतोःपुत्रप्रदत्तेनतस्यदृष्ट्यागमेनात रहस्तेनारदोगिरस्साकंयथा
विनिनारदस्यप्राधान्यनिर्देशः तदुपदेशेनतस्यवैराग्योत्पत्तेः प्रभोर्हेसमर्थ २६ यथायथाव
द्धारयामास २७ विद्याधराधिपत्यंवावांतरफलंलेभे अप्रहतमस्खलितं २८ कतिपयाहोभिः

ॐनमोभगवतेमहापुरुषायमहानुभावायमहाविभूतिपतयेसकलसात्वतपरिवृढनिकर
करकमलकुड्मलोपलालितचरणारविंदयुगलपरमपरमेष्ठिन्नमस्ते २४॥श्रीशुकउवाच
भक्तायैतांप्रपन्नायविद्यामादिश्यनारदः ययावंगिरसासाकंधामस्वायंभुवंप्रभो २५ चित्र
केतुस्तुविद्यांतांयथानारदभाषितां धारयामाससप्ताहमब्भक्षःसुसमाहितः २६ ततश्च
सप्तरात्रांतेविद्ययाधार्यमाणया विद्याधराधिपत्यंसलेभेप्रतिहतंनृपः २७ ततःकतिप
याहोभिर्विद्ययेद्धमनोगतिः जगामदेवदेवस्यशेषस्यचरणांतिकं २८ मृणालगौरंशिति
वाससंस्फुरत्किरीटकेयूरकटित्रकंकणं प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनावृतंददर्शसिद्धेश्वरमंड
लैःप्रभुं २९ तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषःस्वच्छामलांतःकरणोभ्ययान्मुनिः प्रवृद्ध

विद्ययाश्लिष्टेनदीप्तेनमनसागतिर्यस्य २८ मृणालवद्गौरंशितिवाससंनीलांबरंस्फुरंतिकिरीटा
दीनियस्य कटित्रंकटिसूत्रंप्रसन्नानिवक्त्राणियस्यारुणानिलोचनानियस्यतैरावृतंच २९
हृष्टानमादिपुरुषमभ्ययाच्छरणंगतः अनमदनंतनामकंप्रभुं ततः तस्यदर्शनेनध्वस्तसमस्तकि।

३

२०

भा॰
ष॰
५५

तं प्रसमीडितुं चिरेनैवाशकत्‌ तत्र हेतुः उतम श्लोकस्य पदाब्जयोर्विष्टरभासनं उपमेहयनः अभिषिंचित्‌
प्रेमाणाउपरूढः अखिलानां वर्णानां निर्गमः उच्चारणं यस्य सः ३९ मनीषयाबुद्ध्या मनः समाधाय उपनद्धस्व
भावे प्रतिलब्धवाग्येन सोनंतगुणाज्ञो को विग्रहो यस्य तं अन्योन्यप्रेमजानंदतिम ज्यान्त्या मिसे
वकान्‌ अभिनंदनस्तदा स्तौति दृग्भिः पंचभिर्विभेहे अजित अन्यैर जितो पि भवान्‌ साधुभिर्भक्तैर्जि
तः स्वाधीनः कृतः यतो भवान्‌ अतिकरुणः ते पि निष्कामा अपि भवता यो भवान्‌ कामान्‌ आत्मनां आत्मन्यमे
वददाति ३३ ननु भक्तैरेव जितः इति कथं स्यादेतिदृश्यत अभिमन्त्याजगतानउद्ध्यादीनिनवैव विभवाः वि॰

सउत्तमश्लोकपदाब्ज विष्टरं प्रेमास्तु लेखेरुपमेहयन्मुहुः प्रेमोपरूढाखिलवर्णनिर्गमो नैवाश
कत्प्रसमीडितुं चिरं ३९ ततः समाधाय मनो मनीषया बभाष एतत्प्रतिलब्धवागसौ नियम्य सर्वे
द्रियवाह्यवर्तनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहं ३२ ॥चित्रकेतुरुवाच॥ अजित जितः सममतिभिः साधु
भिर्भवो जितात्मभिर्भवता विजितास्ते पि च भजतामकामात्मनां य आत्मदोति करुणः ३३ ने
व विभवः खलु भगवन्‌ जगदुदयस्थितिलयादीनि विश्वसृजस्ते ंशांशास्तत्र मृषा स्पर्धंति पृथग
भिमत्या ३४ परमाणुपरममहतोस्त्वमाद्यंतांतरवर्ती त्रयविधुरः आदावंते च सत्त्वानां यद्ध्रुवं तदेवां

भवंतं महिमालीलेतियावत्‌ आदिशब्देन प्रवेशनियमादीनि विश्वसृजस्त्वब्रह्मादयोनेध्या यः किं तेन त
वौपयोः पुरुषस्तु तस्यांशांशास्तत्र एवं स्थितेपि पृथक्‌ पृथगीश्वरा वयमित्यभिमानेन तृथैवस्पर्धंते ३४ त
मेव सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन तद्रूपपादयति परमाणुः सूक्ष्मस्तलकारणं परममहत्‌ अंतिमकार्यं तयोस्त्वमे
वाद्यंतांतरवर्ती आदावंते वावर्तितेशीलं यस्य सः अतएव त्रयविधुरः आद्यंतमध्यशून्यः ध्रुवः तेच दा
यास्तु तेन तद्ध्रुवः कुतः इत्यत आह सत्त्वानां सत्वेन प्रतीतानां कार्याणां आदावंते च यदध्रुवं तदेवमानम

एवंभूतत्वेन कालतः परिच्छेदो नास्तीत्युक्तं देशतोऽप्यपरिच्छेदमाह त्रिलोक्यादिभिरिति पूर्वस्मात्परद
शादगुणासृतनेरयिकैः राहूतः यत्रतयिग्रणकल्पः ग्रणतुल्पः पततिपरिभ्रमततन्तस्मादनंतस्त्वतः १७
यस्मादेवं परमेश्वरस्त्वमेवान्येदेवान्हि भ्रमयः ग्रतस्त्वां विहाय विषयकामतयान्योपासकाग्रतिमेदा इ।
त्याह विषयेति विषयेषु त्वदुःतस्मायेशानेनंतरं यथा राजकुलेस्त्र तु राजकुलेषां तेन तत्कारणः प्रभावः कु
तोये विभूतेर्मिद्रायायुपासनेनेन तु परं तोततः किंतत्राह तेषामिति तदनुपासनापानेनंतरं यथा रा
जकुलेस्त्रतु राजकुलनापानेनंतरं यथानसेवकानांप्राप्तिर्भवेतसंपत्तिनहत्व १८ ग्रयेयवपरमोऽवधिः

त्रिलोक्यादिभिरेवकिलावृतः सप्तभिः दशगुणोत्तरैर्ब्रह्मकोशः यत्र पतन्नणकल्पः सहोड्डकोटि
भिस्त्वदनंततः १७ विषयतर्षोनरपशावोयउपासतेविभूतीर्नपरं तां तेषामाशिषर्दुःशनदत्त
विनश्यंतियथाराजकुले १८ कामपियस्त्वयिरविनानपरमेरोहतियथाकर्मबीजानि।
ज्ञानात्मन्यगुणमयेगुणाणानोसङ्ग्रहजालानि १९ जितमजिततदाभवतायदाहभागव
तेधर्ममनवद्यं निष्किंचनायेमुनयग्रात्मारामायमुपासतेपवर्गाय ५०

मध्येविनश्यंत्येव विषयकामनाग्रपिहेपरमतयिरविनाः कृताग्रेततरोहतिदेहांतरोत्पत्तयेनभवं
तिकर्मबीजानिभर्जितबीजानियथायतोस्यजीवगुणगुणगणाटेवद्रसमूहाभवंतिग्रतःकामे
नापिनिर्गुणस्तत्वभजनाच्छनैर्निर्गुणभवतीत्यर्थः १९ किलकामतयापितदाराधनंयदासो
तहेतुः तदाकिंवक्तव्यंभागवतधर्ममाहात्म्यंवक्तुमितितत्संप्रदायप्रकर्तेकहेनचभागवतं
स्तौति जितमिति यदाभागवान् भगवतंधर्ममाहतदाभगवंस्त्वयाजितंसर्वोत्कर्षेणस्थितंत

वर्द्धेतः वर्द्धितः किंत्वनाग्रानयकमारःपेक्षतवषेत्यंवंतनमपवर्गोपवसेवंत्रे
तेनभगवानानितंजयमसिमिवा ५०

श्री भा ष ५

अनवद्यत्वमेवाह विषममतिर्न यत्र यस्मिन् भागवतधर्मे नास्ति यदन्यत्र यथान्यस्मिन् काम्यधर्मे न तु सोपि
वेदोक्तत्वादनवद्य एव तत्राह विषमधिया शत्रुमरणादिकामनया रचितो विहितो योऽसत्यविशुद्धः शत्रुद्रो
हादिमत्त्वात् क्षयिष्णुश्च नश्वरफलत्वात् अधर्मबहुलश्च हिंसादिबाहुल्यात् तदुक्तं शबरस्वामिभिः
श्येनस्य हि चोदनायां न लक्षणतोऽर्थोऽनर्थश्चेति ४१ एतत्प्रपञ्चयति कः क्षेमः किं कुशलं न किंचित् निज
परयोः स्वस्य परस्य च स्वपरद्रुहा तस्यैव द्रुह्यतीति स्वपरध्रुट् तेन यतः स्वद्रोहात् अन्येन कायक्लेशा

विषममतिर्न यत्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति च यदन्यत्रापि विषमधिया रचितो यः स ह्यविशु
द्धः क्षयिष्णुरधर्मबहुलः ४१ कः क्षेमो निजपरयोः कियानर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण स्वद्रोहात्तव
कोपः परसंपीडया च तथाऽधर्मः ४२ न व्यभिचरति तवेक्षा यया ह्यभिहितो भागवतो धर्मः स्थि
रचरसत्त्वकदम्बेष्वपृथग्धियो यमुपासते त्वार्याः ४३ न हि भगवन्नघटितमिदं त्वद्दर्शनान्नृणा
मखिलपापक्षयः यन्नामसकृच्छ्रवणात्पुक्कसोऽपि विमुच्यते संसारात् ४४

त्तव कोपः पीडा संभवति तदुक्तं गीतासु कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः मां चैवान्तःश
रीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयानिति ४२ तथा परसंपीडया अधर्मः च शत्रुहा तव कोपश्च अनन्त त्वया
नृणां धर्मोऽपि कथं विद्वेषमार्गेण प्रवर्तयितुं काम्यधर्मोऽभिहितो न तत्र तवेच्छा भागवतधर्मेणानन्त त
द्रोह इत्याह न व्यभिचरति न परमार्थं जहाति तवेक्षा दृष्टिः अव्यभिचारे हेतुः स्थिरे तिष्ठा वरं जंग।
मप्राणिसमूहेष्वसमबुद्धयो भागवतनायं धर्ममुपासते ४३ एवंभूतस्य भागवतधर्मप्रवर्तकस्य तव ५.
दर्शनात् सर्वपापक्षयो भवतीति किं चित्रमित्याह नहीति ४४

अहो अलोहं कृतार्थो स्मीत्याह द्वाभ्यां इति अतो हेतोः तवावलोकनेन परिमृष्टा निरस्ता आशयेषु चित्तेषु म
लाये षां ते तव दर्शनेन च समनारदोपदेशेन ज्ञातमित्याह स्वरूषिणेति ४४ यथा चाहं पूर्वमतिमूढ आ
सं यथा च नारदेनानुगृहीतो स्मि तत्सर्वं तस्य यो मां सर्वं मायाकिं प्रकाशनीयमित्याह विदितमिति वि
श्वेषु प्राणिषु प्रकाशनीयं किंयदिव न किमपीत्यर्थः सवितुर्यथा खद्योतैः प्रकाशनीयं नास्ति तद्

अथ भगवन्वयमधुना त्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः सुरऋषिणा यदुदितं तावकेन कथ
मन्यथा भवति ४५ विदितमनन्त समस्तं तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितं विज्ञाप्यं परमगु
रोः किं यदिव सवितुरिव खद्योतैः ४६ नमस्तुभ्यं भगवते सकलजगत्स्थितिलयोदयेशा
य दुरवसितात्मगतये कुयोगिनां भिदा परमहंसाय ४७ यं वै श्वसन्तमनु विश्वसृजः श्वसन्ति यं
चेकितानमनु चित्तय उच्चकन्ति भूमण्डलं सर्षपायति यस्य मूर्ध्नि तस्मै नमो भगवतेऽस्तु सहस्र
मूर्ध्ने ४८ ॥श्रीशुक उवाच॥ संस्तुतो भगवानेवमनन्तस्तमभाषत विद्याधरपतिं प्रीतश्चित्रके
तुं कुरूद्वह ४९ ॥श्रीभगवानुवाच॥ यन्नारदाङ्गिरोभ्यां ते व्याहृतं मेऽनुशासनं संसिद्धोऽसि तया
राजन्विद्यया दर्शनाच्च मे ५०

त उक्तलक्षणं भगवन्तं प्रणमति नम इति द्वाभ्यां सकलस्य जगतः स्थित्यादीनामीशाय समर्थाय
दुरवसिता अविज्ञाता आत्मगतिर्निजं तत्त्वं यस्य तस्मै के षां कुयोगिनां कया क्रियया भिदा भेददृ
ष्ट्या ४७ श्वसन्ति चेष्टन्ते चेकितानं पश्यन्तमनु चित्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि उच्चकन्ति सारूपं पश्यन्ति
४८ मेऽनुशासनं मद्विषयमुपदेशः तेन तया च विद्यया अस्मद्दर्शनात्संसिद्धोऽसि ५०

बोधदार्ढ्यं स्वयमेवोपदिशति अहमित्यादिना सर्वभूतान्यहमेव भूतानामात्माभोक्ताप्यहमेव भोक्तृ-
भोग्यात्मकं विश्वं मद्व्यतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः यतोऽहं भूतभावनः भूतानां प्रकाशकः कारणं च ५० ननु श-
ब्दब्रह्मप्रकाशकं परब्रह्मकारणं च सत्यं ते उभे ममैव रूपे इत्याह शब्दब्रह्मेति शाश्वती शाश्वत्यौ अन-
न्ते ममैव वपुषी इत्याह लोके भोगप्रपंचो भोक्तृत्वेन विततमनुगतमात्मानं लोकं चात्मनि भोग्यत्वेन संततं
व्याप्तं ननूभयं च मया कारणात्मना व्याप्तं मयि चोभयं कृतं कल्पितं स्मरेदित्यन्वयः पश्येति व्याहा-
रो वा ५१ ननु जाग्रदाद्यवस्थाभेदेन भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं स्फुटं प्रतीयमानं कथं कल्पितं स्यादित्याश-

अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू ५० लोके वितत-
मात्मानं लोकं चात्मनि संततं उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतं ५१ यथा प्रसुप्तः पुरुषो वि-
श्वं पश्यति चात्मनि आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः ५२ एवं जागरणादीनि जीवस्था-
नानि चात्मनः मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत् ५३ येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदात्म-
नस्तदा सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि मां ५४

ङ्क्य स्वप्नगते जाग्रदादिदृष्टान्तेन साधयन्नाह यथेति द्वाभ्यां यथा स्वप्ने प्रसुप्तः विश्वं गिरिवनादिरूपं देशान्तर-
स्थमात्मन्येव पश्यति स्वप्नमध्ये स्वबुद्धिं स्वप्नं च पश्यतीत्यर्थः तथा स्वप्नादुत्थितः सन्नात्मानमेक-
देशस्थं शयनदेशे स्थितं मन्यते जाग्रदवस्थामनुभवति ५२ एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि जीववृत्तीर्बु-
द्धेरवस्था आत्मनो मायामात्राणीत्येवं विज्ञाय तेषां तद्द्रष्टारं अतएव परं तदवस्थारहितं आत्मानं स्मरेत् ।
ननु तेषां द्रष्टारमिति कथमुच्यते ५३ स्वापे द्रष्टृत्वाभावेन दृष्टृत्वाभावादित्याह येनेति सुप्तः पुरुषो जी-
वः येन रूपेण तदा स्वापकाले आत्मनः स्वापं निर्गुणमतीन्द्रियं सुखं च वेद तमात्मानं ब्रह्म मामवेहि

ननु स्वापस्मातिशयाद्देहं कथं जाग्रदवस्थः स्मरेत् न ह्यन्येन दृष्टमन्यः स्मरतीति तत्राह उभयं स्वापप्र
तिबोधयं च स्मरतः अनुसंदधतः तयोः स्वापप्रतिबोधयोः प्रकाशकत्वेन तदन्वेति ताभ्यां व्यतिरिच्ये
त च एकैकापायेऽप्यनपायात् तत् ज्ञानं परं तदेव तत्तु भिन्नमित्यर्थः अतो बाल्ये दृष्टस्य यौवने स्मृति
वदवस्थांतरत्वेऽपि स्वापजाग्रदयोः स्मरणाद्घटत इति भावः तदेवंभूतमात्मानमवेहीति तृष्णाः वि
पक्षे दोषमाह यद्यदिष्टतमं ज्ञानं मम स्वरूपं ब्रह्म विस्मृतं आत्मनः सकाशाद्भिन्नं भवति त

उभयं स्मरतः पुंसः स्वापप्रतिबोधयोः अन्वेति व्यतिरिच्येत तज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परं ५६ यदेत
द्विस्मृतं पुंसो मद्भावं भिन्नमात्मनः ततः संसार एतस्य देहाद्देहो मृतेर्मृतिः ५७ लब्ध्वेह
मानुषीं योनिं ज्ञानविज्ञानसंभवाम् आत्मानं यो न बुद्ध्येत न क्वचित् क्षेममाप्नुयात् ५८
स्मृत्वेहायां परिक्लेशं ततः फलविपर्ययं अभयं चाप्यनीहायां संकल्पाद्विरमेत्कविः
५९

तद एतस्य पुंसः संसारो भवति संसारस्वरूपमाह देहाद्देहं जन्मांतरं पुनर्जन्म मृतेरनंतरं पुनर्मृ
तिश्चेति ५६ योन्यंतरेषु विभागाद्दिसंपादनेऽशक्यं ज्ञानार्थं तत्रैव यतितव्यमित्याह लब्ध्वेति ज्ञा
नं शास्त्रोक्तं विज्ञानमपरोक्षं तयोः संभवो यस्यां ता ५८ वैराग्यार्थमाह ईहायां प्रवृत्तिमार्गे तत
ईहातः अनीहायां अप्रवृत्तिमार्गे तु अभयं मोक्षो भवतीति च स्मृत्वा फलसंकल्पाद्विरमेत् अ
पाठांतरे जायपरिक्लेशः फलविपर्ययश्चानात्मीयत्वेन स्मृत्वा ५९ ॥

एतद्धि हृण्गोति सत्वायेति त्रिभिः उः स्वप्ना त्रिवृतिः सत्वस्याप्यपि ५९ यदुग्रमे प्रवीणावयमित्यभि
मानवभंस्थानत्रयविलक्षणो तुरीयांवुद्धौ ६० दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिः ऐहिकामुष्मिकविषयैः स्वेन।
तेजसा विवेकबलेन ६१ नचान्तः परं प्रकृत्वार्थोऽस्तीत्याहृ एतावानिति योगनैपुण्यं यस्मात्सा बुद्धिर्येषां।

सत्वायतः क्षेमोत्पाय कुर्वीत दंपतीक्रियो ततो निवृत्तिरप्राप्तिर्दुःखस्य च सुखस्य च ५९ एवं विप
र्ययं बुद्धान्यणो विज्ञाभिमानिनां आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणां ६० दृष्टश्रुता।
भिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेन तेजसा ज्ञानविज्ञानसंतृप्तो मद्भक्तः पुरुषो भवेत् ६१ एतावानेव मनुजै
र्योगनैपुण्यबुद्धिभिः स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञेयो यत्परात्मैकदर्शनं ६२ त्वमेतच्छ्रद्धया राजन्नप्रम
त्तो वचो मम ज्ञानविज्ञानसंपन्नो धारयन्नाशु सिद्ध्यति ६३ ॥श्रीशुक उवाच॥ आश्वास्य भगवानि
त्थं चित्रकेतुं जगद्गुरुः पश्यतस्तस्य विश्वात्मा ततश्चान्तर्दधे हरिः ६४ ॥इति श्रीभागवते महा
पुराणे षष्ठस्कंधे चित्रकेतुसप्ताख्याने षोडशोऽध्यायः १६॥ श्रीशुक उवाच॥ यतश्चान्तर्हितो नन्तस्तस्यै।
कृत्वा दिशे नमः विद्याधरश्चित्रकेतुश्चचार गगनेचरः १ स लक्षं वर्षलक्षाणामव्याहतबलेन्द्रि
यः स्तूयमानो महायोगी मुनिभिः सिद्धचारणैः २ कुलाचलेन्द्रद्रोणीषु नानासंकल्पसिद्धिषु
रेमे विद्याधरस्त्रीभिः गापयन्हरिमीश्वरं ३ अकस्मादद्भुतैश्वर्यगर्वो प्राचीनकर्मतः आसुरी
योनिमापत्स्यमानो प्राप्तनः सन् ४ स एकदा विमानेन विष्णुदत्तेन भास्वता गिरिशं ददृशे गा।

परस्यात्मनः एकं दर्शनमिति यदेतावानेव ६३ ॥इति श्रीभागवते षोडशः॥१६॥ ततः सप्तदशे मो
योमहद्भिः प्राप्यैवेचरन् विहस्य गिरिशं प्राप पार्वत्याहृततागतः यतः यस्यां दिशि तस्यै नमः कृत्वा न
ता १२ स विद्याधरः स्त्रीभिर्हरिं गायमानो रेमे इति द्वयोरन्वयः अव्याहतबलमिन्द्रियपाटवं च य।

अंकीकृतां स्वांगेनैकीकृत्य देवीं बाहुनाश्लिष्य स्थिते उवाच जहास च तस्यांतिके स्थितः सन्
६ धर्मं वक्ता वदति शरीरिणां मध्ये मुख्यः भार्यया मिथुनीभूय चास्ते ७ ९ अगाधा गंभीरा धीर्यस्य
सः ९ न तस्य वीर्यप्रभावं विदुषि अवस्थिते निर्जितात्माभिमानिने जितेंद्रियोऽहमित्यभिमानवते
अतिधृष्टाय क्रोधेनाह ११ विप्रकृत् विप्रकर्षणं करोतीति विप्रकृत् १२ अतिवर्तिनं शास्त्रमतिक्रम्य वर्तं

चित्रकेतुरुवाच॥ एष लोकगुरुः साक्षाद्धर्मं वक्ता शरीरिणां आस्ते मुख्यः सभायां वै मिथुनी
भूय भार्यया ५ आलिंग्यांकीकृतां देवीं बाहुना मुनिसंसदि उवाच देव्याः शृण्वत्या जहासो
च्चैस्तदंतिके ६ जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मवादिसभापतिः अंकीकृत्य स्त्रियं चास्ते गतह्रीः प्राकृ
तो यथा ७ प्रायशः प्राकृताश्चापि स्त्रियं रहसि बिभ्रति अयं महाव्रतधरो बिभर्ति सदसि स्त्रि
यं ८ **॥श्रीशुक उवाच॥** भगवानपि तच्छ्रुत्वा प्रहस्यागाधधीर्नृप तूष्णीं बभूव सदसि सभ्याश्च
तदनुव्रताः ९ इत्यतद्वीर्यविदुषि ब्रुवाणे बह्वशोभनं रुषाह देवी धृष्टाय निर्जितात्माभिमा
निने १० **॥देव्युवाच॥** अयं किमधुना लोके शास्ता दंडधरः प्रभुः अस्मद्विधानां दुष्टानां निर्जि
तानां च विप्रकृत् ११ न वेद धर्मं किल पद्मयोनिर्न ब्रह्मपुत्रा भृगुनारदाद्याः न वै कुमारः क
पिलो मनुश्च ये नो निषेधंत्यतिवर्तिनं हरं १२ एषामनुध्येयपदाब्जयुग्मं जगद्गुरुं मंगलमंग
लं स्वयं यः क्षत्रबंधुः परिभूय सूरीन् प्रशास्ति धृष्टस्तदयं हि दंड्यः १३ नायमर्हति वैकुंठपा
दमूलोपसर्पणं संभावितमतिः स्तब्धः साधुभिः पर्युपासितं १४ अतः पापीयसीं योनिमासु

न शीलये नो निषेधंति निवारयंति १२ सूरीन् परिभूय ज्ञानेन कृत्वा जगद्गुरुं यः प्रशास्ति तस्मात् १३ न
नु हरिभक्तोऽयं न दंडार्हः इति चेत्तत्राह नायं साधुभिः परिसेवितं वैकुंठस्य पादमूलोपसर्पणमर्हति

आलिंग्यांकीकृतां देवीं बाहुना मुनि संसदि ॥उवाच देव्याः शृण्वत्या जहासोच्चैस्तदंतिके ॥२

रीं याहि दुर्मते यथेह भूयो महतां न कर्ता पुत्र किल्बिषं १५ २

भा॰
ष॰
५३

पूर्वदिष्टं प्राचीनकर्मसंग्राममेवायं च १८ अतएवममतवचनकोपि दोषइत्याह नैवेति १९ एवं सुखादिक
मीहृत्योक्तं २० यदानीं न दृष्टिवस्तुतो नास्तीत्याह २१ गुणानां मायास्यात्तत्राह एकः परमेश्वरो मायया
निमित्तभूतया भूतानि प्राणिनः सृजति एषां बंधादिकं च सृजति निष्फलः स्वयं बंधादिशून्यः २२ न
नेवं भूतविषमसृष्टेर्न स्यकिंकारप्रियादिवैषम्याभावादित्याशंक्य यद्यपि प्रियादयो न संति तथापि
नतत्कर्मैव प्राप्तं सर्वं चेटनतत्याह नतस्येति द्वाभ्यां प्रतियोप्रियः नज्ञातिर्बंधुः स्वार्थः नच हेतुः स

चित्रकेतुरुवाच॥ प्रतिगृह्णामिते शापमात्मनोंजलिनांबिके देवैर्मर्त्याय यत्प्रोक्तं पूर्वदिष्टं तदस्य
नतस्यतत् १८ संसारचक्र एतस्मिंजंतुरज्ञानमोहितः भ्राम्यन्सुखं च दुःखं च भुंक्ते सर्वत्र सर्व
दा १९ नैवात्मा न परश्चापि कर्ता स्यात्सुखदुःखयोः कर्तारं मन्यते प्राज्ञः आत्मानं परमेव च २०
गुणप्रवाह एतस्मिन्कः शापः कोन्वनुग्रहः कः स्वर्गो नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वा २१
एकः सृजति भूतानि भगवानात्ममायया एषां बंधं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निष्कलः २२ न
तस्य कश्चिद्दयितः प्रतीपो न ज्ञातिबंधुर्न परो न च स्वः समस्य सर्वत्र निरंजनस्य सुखेन रागः कु
तएवरोषः २३ तथापि तच्छक्तिविसर्ग एषां सुखाय दुःखाय हिताहिताय बंधाय मोक्षाय
वमृत्युजन्मनोः शरीरिणां संसृतये च कल्पते २४ अथ प्रसादये न त्वां शापमोक्षाय भामिनि

वत्रसमस्यतत्कुतः निरंजनस्य निःसंगस्यात एव तन्निमित्ते सुखे रागो नास्ति रागाभावे यो रोषः कुतः स्या
त् २३ यद्येवं तथापि तस्य शक्त्या मायया विसर्गः पुण्यपापादिलक्षणं कर्म एषां शरीरिणां सुखाय यत्ं म
वकल्पते समर्थो भवंति तदुक्तं गीतासु भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञित इति २४ अथ न त्वां प्रसा
हे भामिनि कोपने त्वां केवलं प्रसादयामि नतु शापमोक्षाय किं प्रसादनेनातआह मतोक्तं साध्व्यसा

[illegible] २५

श्री

२५
[illegible] ५३

गिरीशो भवानीशंकरो प्रसादयस्मयतोः विस्मयं कुर्वतोः तयोः २६ २७ २८ स्वर्गादावपि तुल्यार्थः प्रयोजन
मिति दृष्टुं शीलं येषां तेन तथा २९ तत्र तदुक्तमेव हेतुद्वयमहङ्काराभ्यां देहिनां सर्वज्ञः त्वमित्यादि देहीनि
ईश्वरस्य लीलया मायया भवंति ३१ तेषु गुणत्रय दोषविकल्पस्त्येवान्वयः ईश्वर निष्प्रभेद बुद्धयः स्फुरति
आत्मन्यर्थभेदः सत्वादिभेदः पुंसां सम्भेयथा अविवेककृतो भवति रज्जिव सर्पमालादिभिदायथा त

श्रीशुक उवाच॥ इति प्रसाद्य गिरिशौ चित्रकेतुररिंदम जगाम स्वविमानेन पश्यतोः स्मयतोस्तयोः
२९ ततस्तु भगवान् रुद्रो रुद्राणीमिदमब्रवीत् देवर्षिदैत्यसिद्धानां पार्षदानां च शृण्वतो ३०॥ **श्री
रुद्र उवाच॥** दृष्टवत्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां निस्पृहाणां महात्म
नां २८ नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः २९ दे
हिनां देहसंयोगाद्द्वंद्वानीश्वरलीलया सर्वज्ञः स्वमतिर्वह्नितः ३१ वासुदेवे भगवति भक्ति
मुद्वहतां नृणां ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नेह कश्चिद्व्यपाश्रयः ३२ नाहं विरिंचो न कुमारनारदौ न
ब्रह्मपुत्रा मुनयः सुरेशाः विदाम यस्येहितमंशकांशकाः न तत्स्वरूपं पृथगीशमानिनः ३३ न
ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोपि वा आत्मत्वात्सर्वभूतानां सर्वभूतप्रियो हरिः ३४

वेव कृतरूपत्वर्थः स्वगवदिति आर्षपाठोत्तरत्र सुगमं ३१ अतो भागवतानां निःस्पृहत्वमुचितमेवेत्याह
वासुदेव इति ज्ञानवैराग्ययोर्वीर्यं वलं येषां तेषां व्यपाश्रयो विशिष्ट आश्रयः प्राप्यः ईश्वरांशो नास्ति ३२
इति तमभिप्रायं लीलोवायवर्णयं न विद्मः नतस्य स्वरूपं अंशकांशकाश्च पिसन्तः पृथगीशमानिनःन
विदुरेव ३३ अत एव हरिरपि सर्वेषां भूतानां प्रियः ३४ ॥

जन्मशापोनुग्रह
एव च ईश्वर विवेक
कृतः पुंसो त्वर्थभेद
इवात्मनि॥ गुणदोष
विकल्पश्च भिदेवस्र
जि

अहं चैवाच्युतप्रियः तस्मान्ममास्मिन्क्रोधो नाभूदिति भावः ३५ ३७ प्रतिशापं दातुमलंतमः समर्थ त
मोपि ३८ ३९ असुरजातेः असुरस्वभावो नोत्पत्तेः भगवति मतेश्च ४० ४१ एतत् एते ४२ ॥ इति श्री

तस्य चायं महाभागश्चित्रकेतुः प्रियोनुगः सर्वत्र समदृक् शांतो ह्यहं चैवाच्युतप्रियः ३५ तस्मान्न
विस्मयः कार्यः पुरुषेषु महात्मसु महापुरुषभक्तेषु शांतेषु समदर्शिषु ३६ ॥श्रीशुक उवाच॥ इ
ति श्रुत्वा भगवतः शिवस्योमाभिभाषितं बभूव शांतधी राजन्देवी विगतविस्मया ३७ इति भागव
तो देव्याः प्रतिशापमलंतमः मूर्ध्ना स जगृहे शापमेतावत्साधुलक्षणं ३८ जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ दा
नवीं योनिमाश्रितः वृत्र इत्यभिविख्यातो ज्ञानविज्ञानसंयुतः ३९ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं प
रिपृच्छसि वृत्रस्यासुरजातेश्च कारणं भगवन्मतेः ४० इतिहासमिमं पुण्यं चित्रकेतोर्महात्मनः
माहात्म्यं विष्णुभक्तानां श्रुत्वा बंधाद्विमुच्यते ४१ य एतत्प्रातरुत्थाय श्रद्धया वाग्यतः पठेत् इ
तिहासं हरिं स्मृत्वा स याति परमां गतिं ४२ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चित्रकेतूपा
ख्याने सप्तदशोऽध्यायः १७

भागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे भावार्थदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः १७ ॥ ॥

आदित्यानां च त्वष्टुश्च वंशं वर्णयन् प्रसंगतः प्रोक्तमिंद्रकृतं सर्वं विश्वरूपवधादिकं अदितेः पंचमादीनां।
पुत्राणामन्वयोक्तितः अष्टादशोदितेर्गर्भ शक्रेणामरुतो भिदा तदूर्ध्वं शमनक्रमप्रसंगेन यथाक्र
मं आदित्यानामथान्येषां वंशानाह मुनीश्वरः दक्षकन्यातनयानकथने आदित्याद्वादशपुत्राःप्रो।
क्ताः विवस्वानर्यमापूषात्वष्टाथसविताभगः धाताविधातावरुणोमित्रःशक्रउरुक्रमइति तत्र प
ष्ठाध्यायेनमारभ्यविश्वरूपाविवेकेनत्पाध्यायेनैः तदूर्ध्वंशमनुवर्ण्येदानींसवितृवंशमाह पृश्नि
स्त्विति सावित्रीमिदादिशुप्रासूतेतेनतास्यानुषंगः पशुपशुयागंमहामखान् १। २ धातुर्भार्या

श्रीशुक उवाच॥ पृश्निस्तु पत्नी सवितुः सावित्रीं व्याहृतिं त्रयीं अग्निहोत्रं पशुं सोमं चातुर्मास्यं म
हामखान् १ सिद्धिर्भगस्य भार्यांग महिमानं विभुं प्रभुं आशिषं च वरारोहां कन्यां प्रासूत सुव्र
ता २ धातुः कुहूः सिनीवाली राका चानुमतिस्तथा सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमा
त् ३ अग्नीन्पुरीष्यानाधत्त क्रियायां समनंतरः वर्षणी वरुणस्यासीद्यस्यां जातो भृगुः पुनः
४ वाल्मीकिश्च महायोगी वाल्मीकादभवत्किल अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोरृषी
रेतः सिषिचतुः कुंभे उर्वश्याः सन्निधौ द्रुतं रेवत्यां मित्र उत्सर्गमरिष्टं पिप्पलं व्यधात् ६
कुहूः सायं पुत्रं प्रसूते एवं सिनीवाली दर्शमित्यनुक्रमात् ३ समनंतरो विधाता क्रियायां स्वभार्यायां पुरी
षाननुग्नीन् पंच वितीपुरीषान् सोग्न्यर इति पंच वाते ग्रयो यश्चिन्ता इति श्रुतेः वर्षणी वरुणस्य भार्या आसीत्
पूर्वं ब्रह्मणः पुत्रः भृगुर्यस्यां पुनः जातः ४ वाल्मीका द्वरुणस्यैव पुत्रोऽभवत् एतौ वरुणस्यासाधारणौ
तयोस्तर्गोदयो मित्रस्यासाधारणाः तयोरेव साधारणौ द्वौ पुत्रावाह अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च ऋषी मि
त्रावरुणयोः अभवतां ५ अनयोरभावपि कुंभे रेतः सिषिचतुः सद्वेहजाना विधिना नामोक्तिः कुंभे

रेतः सिषिचतुः सत्र मित्राः सिषिचतुः कृतं ८

१८ पश्चात्सप्तमस्कंधे ९ ९ हिरण्यकशिपुर्हिरण्याक्षश्चेति प्रथमं द्वावेव वचनौ कीर्तितौ तत्तीयस्कं
धे ११ १२ विप्रचित्तिर्दानवाङ्गतुः सकाशात्राहुं पुत्रमग्रहीत २३ ततः संह्लादादस्तत २४ योमेषस्पर्वाता

योलोम्यामिंद्रस्यात्ततनौव्रतातितिनः श्रते जयंतमृषभंतातततीयमीढुषंप्रभु १ उरुक्रमस्यदे
वस्यमाययावामनरूपिणः कीर्तौपत्न्यां बृहच्छ्लोकस्तस्यासन्सौभगादयः ८ ततकर्मगुणवीर्या
णिकाश्यपस्यमहात्मनः पश्चाद्वक्ष्यामहेदित्यां यथैवावततारह ९ अथकश्यपदायादान्दैते
याकीर्तयामितेयत्रभागवतः श्रीमान्प्रह्लादोबलिरेवच १० दितेर्द्वावेवदायादौ दैत्यदानववं
दितौ हिरण्यकशिपुर्नाम हिरण्याक्षश्चकीर्तितौ ११ हिरण्यकशिपोर्भार्याकयाधुर्नामदानवी
जंभस्यतनयादत्तासुषुवेचतुरः सुतान् १२ संह्लादंप्रागनुह्लादं प्रह्लादंह्लादमेवच तत्स्व
सासिंहिकानामराहुंविप्रचित्तितोग्रहीत १३ शिरोहरद्यस्यहरिश्चक्रेणपिबतोमृतं संह्लादस्या
कृतिर्भार्यासूतपंचजनंततः १४ ह्लादस्यधमनिर्भार्यासूतवातापिमिल्वलौ योगस्त्यायत्वति
थयेपेचेवातापिमिल्वलः १५ अनुह्लादस्यसूर्म्यायांबाष्कलोमहिषस्तथा विरोचनस्तुप्र
ह्लादिर्देव्यांतस्याभवद्बलिः १६ बाणज्येष्ठंपुत्रशतमशनायांततोभवत् तस्यानुभावः सुश्लोक्यः
पश्चादेवाभिधास्यति १७ बाणआराध्यगिरिशंलेभेतद्गणमुख्यतां यत्पार्श्वेभगवानास्तेह्य
द्यापिपुरपालकः १८

पिंपेचेतंइल्वलंयंपेपेचेतंवातापिंचासृजतेत्यन्वयः १५ १६ तस्यानुभावः अनुभावः अनुभवनं सुश्लोकः
गुणकीर्त्यार्हः यद्वा अनुभाव्यतेसद्भिः स्तूयतइत्यनुभावः सुश्लोकेरुणइतिशेषः १७ तस्यगुणेषु

॥ ५८

५५

सान्मनोऽसमानरूपत्वाद्देवत्वं प्रापिताः ॥ १९ ॥ २१ आहत्वं मादृशं मन्ये मितादरं अर्थवद्दृश्यं पुत्रं मे सत्तमयन।
मामयोयस्यदेहस्त्रायणशौनक ॥ २२ ॥ पार्श्वग्राहेन दृष्टतः सहायेन ॥ २३ ॥ रक्षणं कृतं मे लिङ्गं हृदयं कवि
नर्वितं ॥ २४ ॥ ननु राजा स्वदेहरक्षणार्थं मन्ये पाद्मानं कृतोऽन्येव किमत्र वित्तं तत्राह क्रिमीति इंशः प्रभा
तिन्यमिहितस्यापियस्य पूर्वैषां राजदेहस्य मरणान्तरं द्वित्रिदिनावस्थितस्य क्रिमयः तिष्ठादिभिर्भक्षि
महत्तमस्मृदितैः पुत्रा अश्नन्तारिं शत्रुवाधिकाः तस्मात्स्वप्रजाः सर्वे नीताः दूरेण सान्मनो ॥ १९ ॥ राजो
वाच ॥ कथं तत्र आसीत् भावस्य पोषोऽन्यतिकं गतो दूरेण प्रापिताः साम्प्रतं किं तत्सार्थकृते हितैः ॥ २० ॥
इमे अहं धनेन स्वजनं रक्षयो हि मया सह पशिताना यभावेत्तत्रो व्याख्यातम हेसि ॥ २१ ॥ सूत उवाच ॥
तद्विलरणतस्य सवादनाय गीर्वे गोनि शम्याद्दत्तमल्पमर्थवत् सभाजयन्संनिभृतेनचेतसा जा।
गादस्त्रायणाय सर्वदर्शनः ॥ २२ ॥ श्रीमृकण्डउवाच ॥ हन्त पुत्रादिति शङ्कपार्श्वग्राहेन विस्मिता म
स्तुना शोकदीमेन ज्वलंती परिविनयत् ॥ २३ ॥ कदाचन्ध्यानसंस्थाः मिं द्वियाणामस्वल्पणो अलि
नहृदयं पापं गानयिनाशायेस्तवे ॥ २४ ॥ क्रिमिविद्भस्मसंज्ञा तीयस्येशाभिहितस्य च भजन्भुक्त
त्वेन स्वार्थं न वेद निर्ययोपतः ॥ २५ ॥ आशास्यान स्य तस्यदेवं पुवमन्त्र इचेनसः मदशोषकं दृश्यम
वाधेन स्तुनोहिमे इतिभावेन सामर्जुरावचाराम् स कृतप्रिय शुभ्रस्वया वरागोपाम श्रायेण दमेन
च भजमाय रमणा राजन्मनो नैवल्लभाषितैः मनोजग्राहभावं तासस्मितापाङ्गवीक्षणैः ॥ २८ ॥
तस्मात्वं हेतिदायस्य भस्मेति संज्ञा आसीत् तत्कृतेन स्वदेहस्यार्थं योमतेभ्योदृष्टानि स किं स्वार्थं वेदन
वेदेति ॥ २५ ॥ इहदेहादिकं ध्रुवं नित्यं आशासान स्य मन्यमानस्यात उत्रइमङ्कलं चेतो न चेद्दृश्य योम
टः तस्य पौत्रकः पुत्रो मे येन हेतुना भयात् ॥ २६ ॥ प्रियावराणामेवेति भावेन सामर्ते प्रियमसकृदाव चा

वक्तिमानहृदयं विवशोऽनगतियुद्भिर्भांति योविता

विकारा मृत्त्वा अ मृत्युविद्भागविद्वासना

विप्राः त्रिसंख्याः सत्कर्तुमनो वोत्तुमश्रियामशिक्याः लोवेकाते ॥ २५

भा॰
ष॰
५६

एकांतभक्तानिवृत्तिः संगानि मैथुनेन सह क्षिवृद्ध्यर्थं स्वदेहार्धं शिवस्त्रियं चक्रे ११ एवं शुश्रूषितः सन् क
श्यप उवाच ॥ इह कारणत्यागेन चाग्न्यः अप्राप्यः ननु परमेश्वरे सुप्रीते सर्वकामाप्तिरिति प्रसिद्धं तत्राह
पतिरेवेति १२ ननु मनसि स्थितः श्रीवासुदेव एव लक्ष्मीपतिः परं दैवतमिति प्रसिद्धं सत्यं स एव स्त्रा

त्रिलोकैकांतभक्तानि भक्तान्यादौ प्रजापतिः स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्धं यया पुंसां मतिर्हृता ११ एवं
शुश्रूषितस्तात भगवान्कश्यपः स्त्रिया प्रहस्य परमप्रीतो दितिमाहाभिनंद्य च ११ वरं वरये
वामोरु प्रीतस्तेहमनिंदिते स्त्रिया भर्तरि सुप्रीते कः काम इह चागमः १२ पतिरेव हि नारी
णां दैवतं परमं स्मृतं मानसः सर्वभूतानां वासुदेवः श्रियः पतिः १३ स एव देवतालिंगै
र्नामरूपविकल्पितैः इज्यते भगवान्पुंभिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् १४ तस्मात्पतिव्रता ना
र्यः श्रेयस्कामाः सुमध्यमे यजंतेनन्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरं १५ सोहं त्वयार्चितो भ
द्रे ईदृग्भावेन भक्तितः तत्ते संपादये काममसतीनां सुदुर्लभं १६ ॥ दितिरुवाच ॥ वरदो यदि
मे ब्रह्मन्पुत्रमिंद्रहणं वृणे अमृत्युं मृतपुत्राहं येन मे घातितौ सुतौ १७

धिकारेणानुरूपभेदैः पूज्यत इत्याह मानस इति सार्धेन १३ देवतानां लिंगैर्मूर्तिभिरुपलक्षितैः ना
म्नेवाह नामरूपादिरूपं वज्रहस्तादितत्तद्विविधं कल्पितैः १४ १५ इंद्रहणमिंद्रहंतारं अमृ
त्युम् मृत्युशून्यं येनेंद्रेण विष्णुना सहायेन १७

३८ ३९ स्वभावमनुवर्तमानाया योषितः को ऽतिक्रमो ऽपराधः स्वभावमेवाहुस्त्वाभ्यां ४० प्रारब्धमो ऽस्त्वेवं ज्ञस्य
वो विकारो यस्मिन्नश्रवणमस्तु तस्या धारो मम चेतः ४१ साक्षिणां मनो ना स्वयं कामनयात्मवन्मो हितेन प्र
तीयमानानां ४२ न चेदमुपकल्पते यो ऽयं भवति ४३ अयं भावः वैष्णवं व्रतं तावदुपवेत्तामिति नेवा।
स्याः पुष्टिः इदं कुर्वन्निवर्तिष्यते पुत्रस्तमत्यो भविष्यति दीर्घकालं तेन च व्रतस्य कथंचिद्विघ्नो ऽपि सति

निष्फलमनुष्ठितो विप्रो विमनाः पर्यतप्यत अहो अधर्मः सुमहानयमेसमुपस्थितः ३८ अहो य
चेन्द्रियारामो बोधिन्नमहमायया गृहीतचेताः कृपणः पतिष्ये नरके ध्रुवं ३९ को ऽतिक्रमो ऽनु
वर्तन्त्याः स्वभावमिह योषितः धिङ्मां वताबुधं स्वार्थे यदहं त्वजितेन्द्रियः ४० प्रारब्धमो ऽस्त्वेवं वा
क्यं वच प्रश्रवणमस्तु हृदयं तु त्वयाभजः स्त्रीणां को ऽववदत्वोहितं ४१ न हि कश्चित्प्रियः स्त्रीणा
मञ्जसास्वाशिषात्मनो पतिपुत्रं भ्रातरं वा घ्नन्त्यर्थे घातयन्ति च ४२ प्रतिश्रुतं ददामीति वच
स्तन्नमृषा भवेत् वधं नार्हति चेन्द्रो ऽपि तत्रेदमुपकल्पते ४३ इति संचिन्त्य भगवान्मारीचः कु
रुनन्दन उवाच किंचित्कुपित आत्मानं च विगर्हयन् ४४ कश्यप उवाच॥ पुत्रस्ते भविता भद्रे इ
न्द्रहादेवबान्धवः संवत्सरं व्रतमिदं यद्यञ्जो धारयिष्यसि ४५ दितिरुवाच॥ धारयिष्ये व्रतं ब्रह्मन्
ब्रूहि कार्याणि यानि मे यानि चेह निषिद्धानि न व्रतं घ्नन्ति यानि तु ४६ न हिंस्याद्भूतजातानि न
शपेन्नानृतं वदेत् न छिन्द्यान्नखरोमाणि न स्पृशेद्यदमङ्गलं ४७ नाप्सु स्नायान्न कुप्येत न सं
भाषेत दुर्जनैः न वसीताधौतवासः स्रजं च विधृतां क्वचित् ४८ नोच्छिष्टं चण्डिकान्नं च सामि

इदं स्म वचो न भविष्यतीति संचिन्त्य उवाच ४४ न शापेनाक्रोशेन यदमङ्गलं कपालास्थ्यादिकं न स्पृ
शेत् ४५ नाप्सु प्रविश्य स्नायात् पूर्वं विधृतां स्रजं पुनर्धारयेत् भोजने पञ्च निषेधानाह ४६
वैदिकान्नं भद्रकाल्यै निवेदितं सामिषं पिपीलकादिदूषितं अञ्जलिना ... यो न पिबेत् गृहाद्बहि

नापराकृपश्रिमशिराः कार्योण्णाहृयौनवासारुतिष्ठाम्यां ५९ प्रातराष्मात्प्रथमभोजनात्पूर्वे ५० वी
भा० रवतीजीवद्गेनकाः स्वर्चास्तं पूज्यकोष्ठगातेकुदेरतरोते ५१ पुंसवनप्रत्नोन्पतिकारंतुभ्यंतव ५२ ५५
प० हरिरिंद्रः व्रतस्यछिद्रं प्रेप्सः प्राप्नुमिच्छुः जिस्नः कुटिलः सायुवेष्ठः स्नगयालब्धकोयथामरगावचनाय
५७

नायोनपादाप्रथनानाईपात्रोटकशिराः प्राचीननापराह्णेर्नेनस्नानिशिसंध्ययोः ५९ यौ
नवासाः शुचिर्निसंसर्वमंगलसंयुना पूजयेत्प्रातरप्राह्णगोविप्रांश्रियमच्युते ५० श्रि
योवीरवतीश्चार्चेत्सगंधबलिमंडनैः पतिंचार्चोपतिष्ठेतध्यायेत्कोष्ठगतंचतं ५१ सोवत्सा
रंपुंसवनंव्रतमेतदविप्लुते धारयित्वासिचेत्तुभ्यं शक्रुहाभविनास्तुतः ५२ बाढमित्यभिप्रे
त्याथदितीराजन्महामनाः कश्यपाद्गर्भमाधत्तव्रतंचाजोटथारसा ५३ मातृष्वसुरभिप्रा
यमिंद्रआज्ञायमानद शुश्रूषणेनाश्रमस्थांदितिंपर्यचरत्कविः ५४ नित्यवनात्सुमनसः
फलमूलसमित्कुशान् पत्रांकुरंमृदापश्च कालेकालउपाहरत् ५५ एवंतस्याव्रतस्था
इच्छानात् ६१ यावनछिद्रंहरिन्तप प्रेप्सःपर्यचरज्जिह्मोमृगहेवमृगाकृतिः ५६ नाध्यगछद्व्रतेछिद्रं
तत्परोथमहीपते चिंतांतीव्रांगतःशक्रः केनमेस्याछिवंत्विह ५७ एकदासातुसंध्यायाम
उछिष्टाव्रतकर्षिता अस्पृष्टवार्यधौतांघ्रिःसुष्वापविधिमोहिता ५८ लब्ध्वातदंतरंशक्रो
निद्रापहृतचेतसः दितेःप्रविष्टउदरंयोगेशोयोगमायया ५९ चकर्तसप्तधागर्भवज्रेणक

स्नावेषोभवतियद्धत ५६ केनमेश्रिवेस्यादितिचिंतांप्रागमः ५७ अस्पृष्टवारिश्चाप्रासावयौतांघ्रिश्चा
५८ निद्रयाउपचितचेतोयस्याः ५९ मारोदीरित्सपालयनवलुनात सप्तधाचकर्तचिछेद ६० ६१ ५७

कौशिक इदं गणानां समगणानां वै महत्तराति प्रकृतेः ९२ ९४ सनत्कुमारः सह ९५ ९६ दित्वादिष्कुपटम्पतो
सतिर्द्वेपि विनिष्कुपटमेवाह ९७ लब्धमेतन्नरं येन सर्वैर्बुद्धिर्यस्य नन्नधर्मे ९८ ११ अपि परमोत्तम
मामेवं प्रस्थानतो मसह्यं एयमित्याह कौशिकः अनन्यभागान्या दैत्ताना मनोमहत्तोगणानं ९२ न
ममारदितेर्गर्भेः श्रीनिवासावकं मया वद्गृथाकुशलितत्मो द्वौएय स्तेनयथाभवाव ९३ स
कृटिष्णादिपु सहवंपुरुषोयाति साम्यतो संवत्सरं किं चिह्नं नेदित्वायच्छेरिर्विनः ९४ सज्ज
रिंद्रेणपंचाशद्वैवासैमरुतोभवन् आयेोह्यमात् दोषतेहरिणासोमयाः कृताः ९५ दितिरह
त्वायदहृशोकुमारानलप्रभान् इंद्रेणसहितांदेवीपयंतनूष्यद्दितिंदिता ९६ अथेंद्रमाह्मा
नाहमादित्यानोंभयावहे अपत्यमिछेत्वचिरं व्रतमेतन्महद्वरे ९७ एकः सकल्पितः पुत्रसं
मस्माभवनकथं यदितेविदितंनशक्र सत्यंकथय मासृषा ९८ इंद्र उवाच॥ अव्रतेदेम्व
सितस्यपथायोंगतेोनिकं लब्धांतरोछिदं गर्भमस्यवृद्धिं नेयधर्मवित् ९९ हतोमेसप्तधागर्भे
आसन् सप्तकुमारकाः तेपि वैकैकशोवृक्णाः सप्तधानापि मेद्रिरे १० ततस्त्वत्परमाश्चर्यंवीक्ष्य
व्यवसितं मया महापुरुषपूजायाः सिद्धिःकाप्यानुषंगिणी ११ आराधनंभगवतईहमाना
निराशिषः येवैनेछंत्यपिपरंतेस्वार्थकुशलाः स्मृताः १२ आराध्यात्मप्रदंदेवं स्वात्मानंजग
दीश्वरं कोवृणीतेगुणस्पर्शंबुधः स्यान्नरकेपियत् नदिदंमम दौर्जन्यंबालिशस्यमहीयसि ते
तुमर्हसि मातस्त्वंदिष्ट्यागर्भोमृतोत्थितः १४ श्रीशुक उवाच॥ इंद्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावे
नतुष्टया मरुद्भिः सहितोनत्वा जगाम त्रिदिवंप्रभुः १५ एवंतेसर्वमाख्यातं यन्मांत्वं परि
पि १० गुणस्पर्शोविषयभोगं बुधः कोवृणीते यद्यस्मात् ११ महीयसि हे महत्तमे मतः सब उत्थित

ज्ञानविशेषेणानुपपत्तेरनेकरूपेण दर्शितेषु व्रतं तदेव विहितं लोकहिताय हरितोषणं तस्य प्रकारमिति पोषणम् १ मा
र्गशिरोमासि शुक्लपक्षे आदितः प्रतिपदि २ अन्तर्मन्त्र ऋष्टया शुक्ला द्वादशी यस्याः मार्गशुक्लद्वादशीयोन दनाम्र
लंकृतासती पूजयेत् आदौ नावत्रमस्कारमन्त्रानाह त्रिभिः ३ तेनुभ्यं अलेपर्याप्तमेव सर्वेन किंचिदन्यैः
कृत्यमस्ति केवलं तेनुभ्यं नमोस्तु पर्याप्तहेतवः निरपेक्षाय हे पूर्णकाम सहाविभूतिपतये सकलाः

राजोवाच॥ व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन्भवता यदुदीरितं तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति १॥**श्री**
शुक उवाच॥ शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्भर्तुरनुज्ञया आरभेत व्रतमिदं सर्वकामिकमादितः १
२ निशम्य मरुतां जन्म ब्राह्मणाननुमन्त्र्य च स्नात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीतालंकृताम्बरे ३ पू
जयेत्प्रातराशात्प्राग्भगवन्तं श्रिया सह अलन्ते निरपेक्षाय पूर्णकाम नमोस्तु ते ४ महाविभू
तिपतये नमः सकलसिद्धये यथा त्वं कृपया भूत्या तेजसा महिमौजसा जुष्ट ईश गुणैः सर्वै
स्ततोसि भगवान्विभुः ५ विष्णुपत्नि महामाये महापुरुषलक्षणे प्रीयेथा मे महाभागे लो
कमातर्नमोस्तु ते ६ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महा
विभूतिभिर्बलिमुपहराणीति ७ अनेनाहरहर्मन्त्रेण विष्णोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवा
स उपवीतविभूषणगन्धपुष्पधूपदीपोपहाराद्युपचारान्सुसमाहितोपाहरेत् हविःशेषं तु जुहुयाद
नले द्वादशाहुतीः ८ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहेति ९ श्रियं वि

सिद्धियोगिमायायस्मिन् तस्मै ४ भोईशाय यथा यथावत्त्वं कृपादिभिर्गुणैः अन्येषां सत्यसंकल्पतादि
भिः सर्वैः गुणैस्ततः तस्मात् ५ महापुरुषस्य परमेश्वरस्य वल्लक्षणानि निरपेक्षतादीनि यस्यास्तस्याः
संबोधनं एजामन्त्रमाह ६ अनेनाहरहर्मन्त्रेण विष्णोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउपवी

११ १२ इत्येवं यत्नवर्तिका पुरुषव्यापारो भावनाख्यः क्रिया लौकिकी १३ १४ महापुरुषचेतसाई
श्वरबुद्ध्या उपनमेत् भजेत् पतिं च स्वयं शीलसन् १८ कर्माणि बिभृयात् तत् तदनुकूलो भवेदिति
यः पत्नीदंपत्योर्मध्ये एकतरेणोभयोरपि भवति १९ न विहन्यात् न विछिंद्यात् २० २१ द्वादशा

मणान्पदं रुवह्नमो भक्तिप्रह्वेन चेतसा दूणावारं जपेन्मंत्रं तत्स्तोत्रमुदीरयेत् ११ युवां तु विश्व
स्य विभू जगतः कारणं परं इयं हि प्रकृतिः सूक्ष्मा मायाशक्तिर्दुरत्यया १२ तस्या अधीश्वरः सा
क्षात्त्वमेव पुरुषः परः त्वं सर्वयज्ञ इज्येयं क्रियेयं फलभुग्भवान् १३ गुणव्यक्तिरियं देवी व्यंज
को गुणभुग्भवान् त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा श्रीः शरीरेंद्रियाश्रया १४ नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमुपाश्रयः
यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ १५ तथा म उत्तमश्लोक सन्तु सत्या महाशिषः इत्य
भिष्टूय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह १६ तन्निःसार्योपहरणं दत्त्वाचमनमर्चयेत् ततः स्तु
वीत स्तोत्रेण भक्तिप्रह्वेण चेतसा यज्ञोच्छिष्टमवघ्राय पुनरभ्यर्चयेद्धरिं १७ पतिं च परया
भक्त्या महापुरुषचेतसा प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत् प्रेमशीलः स्वयं पतिः १८ बिभृयात्सर्वक
र्माणि पत्न्या उच्चावचानि च कृतमेकतरेणापि दंपत्योरुभयोरपि १९ पत्न्यां कुर्यादनर्हा
यां पतिरेतत् समाहितः विष्णोर्व्रतमिदं बिभ्रन्न विहन्यात् कथंचन २० विप्रान् स्त्रियो वीरव
तीः स्रग्गंधबलिमण्डनैः अर्चेदहरहर्भक्त्या देवं नियममास्थितः २१ उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि
तन्निवेदितमग्रतः अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामर्द्धये तथा २२ एतेन पूजाविधिना
मासानित्युक्ते कदाचित्तन्मध्ये मलमासे सति तेन सह द्वादशसंख्या पोसन्यां पूर्वे कल्पयागः स्या

शरीरान्याश्री ४

२३

उपचरेत्तउपवसेत् श्वोभूते प्रभाते सति विषयसि शृतेन पक्वेन पाकयज्ञविधानेन पार्वणस्थालीपाकवि
धानेन ॥२४॥२५॥ सुप्रजास्त्वं सन्तुत्तदमित्यर्थः ॥२६॥२७॥ यः सततं शेषः अवीरा विधवा यथने अवीरा सत्या।
विद्यादुर्भगा सुभगा भवति ॥२८॥ यामयावी रोगी सा विरुजा विशिष्टया रुजा विमुच्यते ॥ इंद्रियैः सहि

श्वोभूते पयउपस्पृश्य कृत्स्नमभ्यर्च्य पूर्ववत् ॥ पयः शृतेन जुहुयाच्चरुणा सह सर्पिषा ॥ पाकयज्ञवि
धानेन द्वादशैवाहुतीः पतिः ॥२४॥ आशिषः शिरसादाय द्विजैः प्रीतैः समीरिताः ॥ प्रणम्य शि
रसा भक्त्या भुंजीत तदनुज्ञया ॥२५॥ आचार्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः सह बंधुभिः ॥ दद्यात्पत्न्यै चरोः
शेषं सुप्रजास्त्वं सुसौभगं ॥२६॥ एतच्चरित्वा विधिवद्व्रतं विभोरभीप्सितार्थं लभते पुमानिह ॥ स्त्री
चैतदास्थाय लभेत सौभगं श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो गृहान् ॥२७॥ कन्या च विंदेत समग्रल
क्षणं पतिं त्ववीरा हतकिल्बिषां गतिं ॥ मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी सुदुर्भगा सुभगा रूपम
ग्र्यं ॥२८॥ विंदेद्विरूपा विरुजा विमुच्यते य आमयावींद्रियकल्यदेहं ॥ एतत्पठन्नभ्युदये च कर्म
ण्यनंततृप्तिः पितृदेवतानां ॥२९॥ तुष्टाः प्रयच्छंति समस्तकामान्होमावसाने हुतभुक् श्रीह
रिश्च ॥ राजन्महन्मरुतां जन्म पुण्यं दितेर्व्रतं चाभिहितं महत्ते ॥३०॥ इति श्रीभागवते मह
पुराणे षष्ठस्कंधे पुंसवनव्रतकथनं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥

तं कल्यं देहं च विंदेदिति शे
षः ॥ पठन्नभ्युदये तत्र स्मापिते पर्वणि दैवाज्ञानां च अनंततृप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥२९॥ राजन्निति महत्पुण्यं
जन्म महद्व्रतं च ॥३०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे भावार्थदीपिकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥